

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

УДК: 378.4:37.017.4

ПОГОДЖЕНО

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ

Декан гуманітарно-педагогічного

Завідувач кафедри

факультету

педагогіки

_____ І.М. Савицька

_____ Р.В. Сопівник

«__» _____ 2024 р.

«__» _____ 2024 р.

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**на тему: «ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ»**

Спеціальність: 011 «Освітні, педагогічні науки»

Освітньо-професійна програма: «Педагогіка вищої школи»

Орієнтація освітньої програми: «Освітньо-професійна»

Гарант освітньої програми _____ к.п.н. Лідія ЧЕРЕДНИК

Керівник магістерської роботи _____ к.п.н., ст. викладач Лідія
ЧЕРЕДНИК, асистент Василь КОСТИНЮК

Виконав: _____ здобувач освіти Олександр ШАКЛОВ

КИЇВ-2024

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
Гуманітарно-педагогічний факультет

Кафедра педагогіки

Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр

Спеціальність: 011 «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри педагогіки

д.п.н., доцент _____ Р.В. Сопівник

« ___ » _____ 2023 року

ЗАВДАННЯ
ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ
студента **Шаклова Олександра Олександровича**

1. Тема магістерської роботи: «Формування ціннісного ставлення до природних ресурсів у здобувачів освіти університетів наук про життя». Затверджена наказом ректора НУБіП України від 12.12.2023 р. за № 2253 С.

2. Термін подання завершеної роботи на кафедру: 01.11.2024 р.

3. Вихідні дані до магістерської роботи: Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Положення про підготовку і захист магістерської роботи у Національному університеті біоресурсів і природокористування України; посібники, словники, довідники, методична, наукова література щодо теми дослідження.

4. Перелік питань, що підлягають дослідженню:

1. Проаналізувати стан дослідження проблеми патріотичного виховання студентів у педагогічній теорії та практиці.
2. Визначити сутність, структуру та зміст поняття «патріотичне виховання» в контексті освітнього середовища університету.
3. Обґрунтувати педагогічні умови ефективного патріотичного виховання студентів у закладах вищої освіти.
4. Експериментально перевірити ефективність запропонованих педагогічних умов та розробити методичні рекомендації для викладачів та адміністрації університетів щодо впровадження патріотичного виховання у освітній процес.

Дата видачі завдання: 20.10.2023 р.

Керівник магістерської роботи _____ Л. Чередник, В. Костинюк

Завдання прийняв до виконання _____ Олександр Шаклов

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 129 с., 10 таблиць, 9 рисунків, використаних джерел - 119 найменувань, 1 додаток. Основний текст роботи викладено на 103 сторінках.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити педагогічні умови, методи й засоби патріотичного виховання студентів в освітньому середовищі університету.

Об'єкт дослідження – процес патріотичного виховання студентів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови, зміст, форми та методи патріотичного виховання студентів в освітньому середовищі університету.

Методи дослідження:

- теоретичний аспект: проведено аналіз наукової літератури з педагогіки, психології та соціології, спрямованої на дослідження патріотичного виховання молоді у закладах вищої освіти. Увагу зосереджено на розкритті сутності та компонентів патріотичного виховання, а також на вивчених різних наукових підходів до його реалізації в університетському середовищі;
- емпіричний аспект: у дослідженні використано комплекс методів, зокрема спостереження, опитування, анкетування та педагогічний експеримент. Ці методи спрямовані на оцінку рівня сформованості патріотичних якостей у студентів, а також на визначення ефективності освітнього середовища університету в цьому процесі;
- статистичний аспект: проаналізовано результати педагогічного експерименту з формування патріотичної свідомості у студентів. Використано методи математичної статистики для перевірки достовірності отриманих даних, оцінки динаміки виявлення змін ефективності запропонованих педагогічних умов.

Такий підхід забезпечує комплексне вивчення процесу патріотичного виховання студентів, поєднуючи теоретичний аналіз, практичні дослідження та статистичну обробку результатів, що дозволяє досягти об'єктивності у висновках.

У першому розділі досліджено поняття та сутність патріотичного виховання в умовах освітнього середовища університету. Патріотичне виховання охоплює розвиток у студентів почуття гордості за свою країну, усвідомлення її історії, культури та національних традицій, а також формування готовності брати активну участь у її розвитку. Підкреслено значення виховання громадянської відповідальності, поваги до державних символів і прагнення до захисту та підтримки рідної країни.

У другому розділі розглядаються методологічні аспекти патріотичного виховання студентів у контексті університетського освітнього середовища. Особливу увагу приділено впровадженню інноваційних педагогічних технологій, які сприяють формуванню патріотичної свідомості у студентської молоді. Обґрунтовано ефективність використання інноваційних методів,

інтерактивних технологій та волонтерської діяльності як дієвих засобів патріотичного виховання в умовах університетського середовища. Це дозволяє створити оптимальні умови для формування національної свідомості та громадянської відповідальності у студентської молоді.

В третьому розділі проведено емпіричне дослідження впливу освітнього середовища університету на патріотичне виховання студентів. На прикладі освітнього процесу університету вивчено інтеграцію патріотичного компоненту в навчальну та позанавчальну діяльність, а також оцінено ефективність розроблених педагогічних умов.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було представлено у тезах для міжнародної конференції «Education and science in the face of challenges and threats. The contribution of young scientists to sustainable development» («освіта і наука в умовах викликів і загроз. Внесок молодих вчених в сталий розвиток») -Волонтерська діяльність як ефективний метод патріотичного виховання студентської молоді в умовах повномасштабного військового вторгнення росії.

Ключові слова: громадянська відповідальність, національна свідомість, освітнє середовище університету, патріотичне виховання.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ.....	11
1.1. Сутність і поняття патріотичного виховання у педагогічній та психологічній літературі.....	11
1.2. Моделі та підходи до патріотичного виховання в умовах університету...	19
1.3. Світовий досвід патріотичного виховання молоді та його адаптація в Україні.....	33
Висновок до розділу 1.....	46
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	49
2.1. Інноваційні педагогічні технології у патріотичному вихованні студентів.....	49
2.2. Інтерактивні методи (тренінги, квести, дебати) як засіб підвищення патріотичної свідомості університетської молоді.....	51
2.3. Волонтерська діяльність як ефективний метод патріотичного виховання молоді в умовах повномасштабного військового вторгнення росії.....	54
Висновок до розділу 2.....	57
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАКТИЧНИХ АСПЕКТІВ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ.....	60
3.1. Організація та методологія дослідження.....	60
3.2. Діагностика вихідного рівня сформованості патріотизму як компоненту національної ідентичності майбутніх педагогів закладів вищої освіти.....	67
3.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.....	85
Висновок до розділу 3.....	100
ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	104
ДОДАТКИ.....	113

ВСТУП

Формування патріотизму як складової національної ідентичності майбутніх педагогів у закладах вищої освіти є основною потребою сучасного суспільства. Ця необхідність зумовлена впливом численних внутрішніх і зовнішніх чинників. також, актуальність посилюється в умовах євроінтеграційного курсу України, що реалізується на тлі складної геополітичної ситуації, спроби зовнішнього тиску та відкритої військової агресії росії. У таких умовах необхідно забезпечити теоретичну та практичну основу для формування патріотичної свідомості громадян і визначення параметрів національної ідентичності.

Формування патріотичних почуттів майбутніх педагогів необхідно розглянути крізь призму суспільних змін після 2014 року, а також враховуючи поточний час, пов'язаний з повномасштабним військовим вторгненням росії. Ці події змінюють підходи до патріотичного виховання, роблячи акцент на цінностях громадянської відповідальності, любові до рідного краю та активній участі в житті країни. також, варто дослідити роль локального патріотизму, що формується через любов до рідного села, міста чи регіону, і як він впливає на ставлення до країни в цілому.

Основні чинники актуальності теми полягають у зміні у політичному та геополітичному середовищі; у сучасному світі питання патріотизму та національної ідентичності стають ключовими в умовах зростання міжнародної напруженості. Педагогічна наука має адаптуватися до цих змін, включаючи патріотичне виховання в навчальні програми як важливий компонент національного становлення.

Майбутні педагоги прогресують вирішальну роль у формуванні патріотичних цінностей у молодого покоління. Їхні переконання, світогляд і здатність передавати національні цінності впливають на розвиток громадянського суспільства.

У контексті реформування освітньої системи акцент на патріотичне виховання стає невід'ємною частиною навчального процесу. Освіта покликана сприяти усвідомленню студентами значення національної історії, культури й традицій.

Загрози національної безпеці, спричинені зовнішньою агресією та внутрішніми викликами, обумовлюють необхідність формування стійкої патріотичної позиції у студентів. Це сприяє зміцненню національної єдності та готовності захистити країну.

Формування патріотичних почуттів у студентів має базуватися на створенні ефективних механізмів виховання, які враховують сучасні виклики. Освітній процес має стимулювати студентів до усвідомлення ролі громадянської відповідальності, вивчення історії й культури своєї країни, а також активного обговорення актуальних суспільних проблем.

Дослідження цієї теми дозволяє розробити ефективні методики й інструменти для впровадження патріотичних цінностей у навчальний процес. Це забезпечити не тільки формування національної ідентичності у студентів, але й зміцнити соціальну стабільність та громадянську єдність.

Таким чином, **актуальність** дослідження зумовлена потребою в патріотичному вихованні як ключовому чиннику становлення громадянського суспільства. Вивчення цієї проблеми дозволить забезпечити стійке формування патріотичних цінностей у майбутніх педагогів, що є основою для розвитку освітньої системи та збереження національної ідентичності.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити педагогічні умови, методи й засоби патріотичного виховання студентів в освітньому середовищі університету.

Об'єкт дослідження – процес патріотичного виховання студентів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови, зміст, форми та методи патріотичного виховання студентів в освітньому середовищі університету.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан дослідження проблеми патріотичного виховання студентів у педагогічній теорії та практиці.

2. Визначити сутність, структуру та зміст поняття «патріотичне виховання» в контексті освітнього середовища університету.

3. Обґрунтувати педагогічні умови ефективного патріотичного виховання студентів у закладах вищої освіти.

4. Експериментально перевірити ефективність запропонованих педагогічних умов та розробити методичні рекомендації для викладачів та адміністрації університетів щодо впровадження патріотичного виховання у освітній процес.

Для вирішення поставлених завдань та досягнення мети були використані такі **методи дослідження**:

- теоретичний аспект: проведено аналіз наукової літератури з педагогіки, психології та соціології, спрямованої на дослідження патріотичного виховання молоді у закладах вищої освіти. Увагу зосереджено на розкритті сутності та компонентів патріотичного виховання, а також на вивчених різних наукових підходів до його реалізації в університетському середовищі;

- емпіричний аспект: у дослідженні використано комплекс методів, зокрема спостереження, опитування, анкетування та педагогічний експеримент. Ці методи спрямовані на оцінку рівня сформованості патріотичних якостей у студентів, а також на визначення ефективності освітнього середовища університету в цьому процесі;

- статистичний аспект: проаналізовано результати педагогічного експерименту з формування патріотичної свідомості у студентів. Використано методи математичної статистики для перевірки достовірності отриманих даних, оцінки динаміки виявлення змін ефективності запропонованих педагогічних умов.

Наукова новизна дослідження відбувається у розширенні уявлень про процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, а також у сприянні

розробки новітніх педагогічних підходів і методичних матеріалів. Це дозволяє по-новому оцінити актуальність питання патріотичного виховання в умовах сучасних реалій.

Практична значущість дослідження сталася у створенні та впровадженні педагогічних методик і програм, спрямованих на формування патріотичних цінностей у майбутніх педагогів. Запропоновані підходи сприяють удосконаленню виховного процесу у закладах вищої освіти та зміцненню національної ідентичності. Результати дослідження також можуть бути корисними для громадських організацій і державних установ у розробці програми патріотичного та громадянського виховання, що орієнтована на посилення національної свідомості.

База дослідження: Національний університет біоресурсів і природокористування України. У дослідженні взяли участь 30 студентів-бакалаврів 3 курсу груп ПО-220026 спеціальності: «Професійна освіта» (Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та харчові технології)».

Етапи роботи. Дослідження проводилося з 2023 р. по 2024 р. в 3 етапи.

На першому етапі було проведено аналіз психолого-педагогічної та науково-методичної літератури, визначено мету, гіпотезу та заплановано подальше дослідження. Крім того, було обрано методи дослідження, розроблено практичні заходи та організовано контроль за отриманими результатами.

Другий етап передбачав розробку й реалізацію програми для проведення емпіричного дослідження. У межах цього етапу діє комплексний психолого-педагогічний експеримент і проведено оцінювання ефективності виконаної експериментальної роботи.

На третьому етапі виконано підготовку та оформлення магістерської роботи, узагальнено результати дослідження та проведено аналіз отриманих даних.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було представлено у тезах для міжнародної конференції Education and science in the face of challenges and threats. The contribution of young scientists to sustainable development» («освіта і наука в умовах викликів і загроз. Внесок молодих вчених в сталий розвиток») -Волонтерська діяльність як ефективний метод патріотичного виховання студентської молоді в умовах повномасштабного військового вторгнення росії.

Структура й обсяг роботи. Магістерська складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який містить 119 найменувань, 1 додаток, 10 таблиць, 9 малюнків. Загальний обсяг роботи становить 129 сторінок, з яких 103 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ

1.1. Сутність і поняття патріотичного виховання у педагогічній та психологічній літературі

У словниках різних спрямувань, починаючи з 1917 року, можна зустріти численні варіанти трактування поняття «патріотизм». Це поняття виникло як одне з ключових громадянських почуттів і налічує понад 15 різноманітних формулювань. Історично кожен етап розвитку суспільства супроводжувався змінами в розумінні цього терміну, що було обумовлено зміною соціальних структур.

Зокрема, у соціоекономічному словнику поняття «патріотизм» (від грец. *Patris* – батьківщина, вітчизна) визначається як «особливе ставлення, яке виявляється індивідом, соціальною групою або суспільством до своєї країни, народу чи Батьківщини, виражене у бажанні своєю діяльністю сприяти процвітанню рідної країни, любові до Батьківщини» [48; с. 360].

У педагогічному словнику це явище формулюється як «одне з найглибших громадянських почуттів, сутність якого полягає в любові до Батьківщини, відданості своєму народові та гордості за досягнення національної культури» [14, с. 249].

Філософський словник надає визначення патріотизму як «морального й політичного принципу, соціального відчуття, що полягає у любові до Батьківщини, відданості їй, гордості за її історичне минуле й сучасне, а також у прагненні захищати її інтереси. Патріотизм виступає як форма діалектичного поєднання особистих і суспільних інтересів, об'єднання людини та суспільства. Він підносить особистість, коли ґрунтується на повазі до інших народів і не перетворюється на ідеологію національної винятковості» [57, с. 335].

Розглядаючи поняття патріотизму, можна виділити різні аспекти цього явища, які відображають його багатогранність. У науковій літературі, зокрема у сфері історії та педагогіки, найбільшу увагу приділено таким основним формам патріотизму, як етнічний, територіальний і державний. Розглянемо ці форми детальніше на основі педагогічних джерел.

Етнічний патріотизм виявляється у прив'язаності до історії, культури й традицій свого народу. Ця форма патріотизму зароджується у межах сімейних відносин і значною мірою залежить від впливу національних цінностей у родині. Саме етнічний патріотизм є основою для формування громадянської свідомості.

Територіальний патріотизм формується через почуття прив'язаності до території, на якій людина народилася, провела дитинство або значну частину життя. Його значення полягає в тому, що ставлення до рідної місцевості впливає на розвиток екологічної свідомості та культурної ідентичності особистості.

Державний патріотизм є завершальним етапом у процесі формування патріотичної свідомості, передумовою для якого виступають етнічний і територіальний патріотизм. Цей тип патріотизму базується на державній ідеології та формує уявлення про громадянство. В історії України можна знайти чимало прикладів, коли представники різних етносів об'єднувалися з українцями у боротьбі за незалежність країни. Особливу увагу варто звернути на патріотичну діяльність відомих діячів культури та мистецтва.

Софія Русова, яка походила з франко-шведської родини, здобула визнання як українська педагогиня, письменниця, літературознавиця та активна діячка жіночого руху.

Микола Хвильовий, один із найвідоміших українських поетів, прозаїків і публіцистів, став ключовою постаттю в пореволюційній українській літературі.

Василь Кравченко, за походженням росіянин, зробив значний внесок у розвиток української діалектології, етнографії та літератури.

Володимир Антонович, польського походження, був знаним істориком, археологом, етнографом і одним із засновників української історіографії.

Олена Теліга, яка народилася у родині з українсько-білоруським корінням, відзначилася як українська поетеса, літературний критик і активна учасниця Організації українських націоналістів.

Проте таке трирівневе уявлення не повністю розкриває сутність такого важливого явища, як патріотизм. Сьогодні патріотизм визнано важливою складовою суспільного життя, яка охоплює ідеологічний, економічний, політичний, культурний та екологічний виміри. Він виконує роль не лише ціннісного орієнтира для особистості, але й інструмента збереження та розвитку суспільства. Щоб процеси розвитку особистості та країни проходили в науковому руслі, а не через відтворення деструктивних тенденцій, таких як радикалізація чи фундаменталізм, необхідно серйозно підійти до концептуалізації цього складного й суперечливого явища [18, с. 88].

Уже на початку ХХ століття розпочалася розробка філософсько-соціологічних аспектів патріотизму.

У дослідженнях науковиці С. Ю. Іванової філософський аспект патріотизму висвітлено через такі ключові напрями: онтологічний погляд, гносеологічні аспекти, аксіологічний підхід і праксеологічний вимір [23].

Усі ці напрями тісно взаємодіють між собою, створюючи комплексне розуміння патріотизму та формуючи цілісне бачення цього явища в процесі наукового пізнання.

Онтологічний аспект патріотизму акцентує увагу на природі цього явища та його тенденціях розвитку, враховуючи соціальну природу людини як активного учасника суспільних відносин. Дослідники звертають увагу на те, як еволюція сутності патріотизму та різноманітність його змісту залежать від останніх історичних подій, суспільного розвитку та формування світоглядних орієнтирів, що впливають на визначення цього поняття.

Гносеологічний аспект, як зазначено в дослідженнях, зосереджується на відображенні реальності через емоційне і раціональне сприйняття. Він

враховує розуміння структури патріотизму через відображення суспільного життя як у загальному, так і в науково-теоретичному контексті. Цей підхід дозволяє простежити, як патріотизм виявляється на рівні особистого досвіду та суспільних процесів.

Аксіологічний і праксеологічний підходи розглядають взаємозв'язок між свідомістю людини та її практичною діяльністю. Вони виступають каталізаторами дій, починаючи від ставлення людини до свого життя та закінчуючи її активною участю в захисті й розбудові Батьківщини. Активність розглядається як ключовий результат, що дозволяє перетворювати ідеї в реальну матеріальну силу. Спільне дослідження цих аспектів формує цілісне уявлення про процес пізнання патріотизму.

У своїй роботі український науковець В. А. Кротюк наголошує на багатогранності тлумачення поняття «патріотизм», що пояснюється його складною структурою та різноманітними підходами до його дослідження. Аналіз цього явища проводиться через соціально-політичний, історичний та економічний аспекти, а також залежить від формування громадянської позиції.

Перший підхід до розуміння патріотизму, який В. А. Кротюк умовно називає «піднесено-емоційним», зосереджується на тому, що «патріотизм — це піднесене почуття любові до Батьківщини (Вітчизни)». Цей напрямок підкреслює позитивне емоційне ставлення до Батьківщини, акцентуючи увагу на духовних і моральних аспектах. Патріотизм у цьому контексті набуває значення піднесеного почуття, яке формує особливе ставлення суб'єкта до своєї країни [30].

Другий підхід, відомий як «активно-діяльнісний», визнає патріотизм вищим і найбільш значущим почуттям, але додає до емоційного аспекту елемент практичної діяльності. Цей підхід передбачає, що патріотизм стає критерієм громадянської позиції, коли він втілюється в активних діях і ініціативах, спрямованих на розвиток Батьківщини. Тут діяльність розглядається як ключовий показник істинного патріотизму, що реалізується через соціальну активність громадян [30].

Третій підхід аналізує патріотизм як суспільне явище, зумовлене історичним розвитком суспільства, політикою держави та правлячої еліти. У 1980-х роках дослідження патріотизму в межах філософії почали розглядати його як складову суспільної свідомості. Це дозволило акцентувати увагу на патріотизмі як духовному суспільному явищі, що ґрунтується на національній ментальності, визначних історичних подіях та особливостях різних громад. Цей підхід наголошує на потенціалі патріотизму в духовному відродженні суспільства під час переломних етапів його розвитку.

Таким чином, усі три підходи розглядають патріотизм як багатогранне явище, яке впливає на різні аспекти суспільного життя та сприяє гармонізації відносин між особистістю, суспільством і державою.

Третій підхід тлумачить патріотизм як суспільне явище, що частково обумовлене особливостями історичного розвитку суспільства, а також впливом правлячої еліти та держави. У 1980-х роках філософські дослідження почали розглядати патріотизм як складову суспільної свідомості, згодом акцентуючи увагу на його духовному вимірі як суспільного явища. У межах цього підходу враховувалися такі фактори, як специфіка національної ментальності, масштабні історичні події та особливості різних спільнот. Цей підхід підкреслює складність і багатогранність патріотизму як суспільного феномену, а також його потенціал у відродженні духовності суспільства на ключових етапах історичного розвитку.

Четвертий підхід, названий "державним патріотизмом", ґрунтується на ідеях Гегеля. Він визнає пріоритет загальних цілей і інтересів держави над індивідуальними інтересами громадян, окремих груп або суспільства в цілому. У цьому контексті держава розглядається як найвища форма організації, головний об'єкт почуттів та думок окремих осіб і суспільства загалом. Цей підхід зосереджує увагу на об'єднанні зусиль суспільства для зміцнення державних інститутів, а національна гордість та активна участь у розвитку соціальних і державних структур вважаються важливими проявами патріотизму [13].

П'ятий підхід, відомий як "особистісний патріотизм", має теоретичне підґрунтя у роботах Г. Флорівського. Він надає перевагу розвитку національної свідомості та культурної творчості як альтернативі державоцентричному патріотизму. У цьому підході, хоча держава залишається важливим об'єктом, головний акцент робиться на особистості, яка формує власне ставлення до Батьківщини, ставлячи духовні та моральні цінності вище інтересів державної влади [58, С. 267].

Шостий підхід, званий "духовно-релігійним", надає особливу роль особистості як суб'єкта патріотизму. У межах цього підходу патріотизм сприймається як вершина духовного самовираження, що має глибокі релігійні корені. Основний акцент робиться на духовному розвитку, самовідданості та готовності до самопожертви заради Батьківщини, що відображає моральну зрілість особистості.

Після аналізу зазначених підходів, В. А. Кротюк пропонує узагальнені теоретичні основи розуміння патріотизму:

- Патріотизм є почуттям, що має духовно-моральний зміст.
- Він включає активну соціальну поведінку на благо Вітчизни.
- Патріотизм виступає як соціальне явище, що сприяє створенню та розвитку суспільства.
- Він демонструє принципи державності, враховуючи особливості історичного розвитку суспільства.
- Патріотизм передбачає соціально-моральний розвиток особистості для служіння Батьківщині.
- Справжній патріотизм проявляється через самовіддане служіння своїй державі.

Ці основні підходи до розуміння патріотизму в соціологічному контексті розглянуті у роботі В. А. Ружі, де автор визначив чотири науково обґрунтовані напрями його дослідження [50].

Патріотизм у першому підході визначається через взаємозв'язки між суб'єктом і об'єктом, а також між соціальним об'єктом і державою. У цьому

контексті патріотизм не розглядається як явище, що існує незалежно від цих взаємозв'язків. Об'єктом патріотизму є власницький аспект, який включає географічні, політичні та соціальні складові як єдність суспільства. Суб'єктами виступають соціальні об'єднання, такі як класи, групи, нація та інші. Діяльність суб'єкта охоплює різноманітні сфери, включаючи економічну, політичну, військову, спортивну та культурну. На думку вчених Н. Г. Петрова, В. П. Потапова, В. М. Терехова, В. Г. Чумаченка, патріотизм проявляється як вірність своїй країні та визначається як показник взаємовідносин між особистістю, суспільством і державою. Особистість у цьому підході розглядається як ключовий фактор, тоді як суспільство та держава забезпечують умови для розвитку і самореалізації індивіда. Зазначено також, що любов до Батьківщини, до держави та до політичного режиму – це різні поняття, які не слід плутати. У межах цього підходу аналізуються такі форми патріотизму, як державний, етнічний і територіальний.

Другий підхід, представлений у працях О. І. Карпухіна, Т. С. Колябіна, А. В. Кузнецова, О. О. Кублицької, Л. І. Пахаря, В. І. Чупрова, А. Н. Вірщикова, М. Б. Кусмарцева, М. Л. Чаусова та інших, трактує патріотизм як феномен суспільної свідомості. У цьому підході патріотизм визначається через національну та державну єдність, що формується на основі історичного досвіду, культури та специфіки кожної нації. На рівні індивідуальної свідомості патріотизм розглядається як любов і гордість за свою країну, а також прагнення її покращення шляхом поглиблення знань про її історію та культуру. У залежності від інтересів різних соціальних груп суспільна свідомість та патріотизм можуть проявлятися у різних формах, включаючи моральні цінності, політичну ідеологію, художню творчість і релігійні переконання.

Третій підхід досліджує патріотизм крізь призму часу, розрізняючи його прояви в минулому, сучасності та майбутньому. На думку Л. Е. Ванда та А. С. Муратової, існує два види патріотизму: природний (позаісторичний) і історичний. Природний патріотизм базується на особистих почуттях,

локальності проживання та обмежується найближчим простором і часом. Історичний патріотизм пов'язаний із глибоким розумінням минулого країни, яке виходить за межі знань про історичні події або правління лідерів. У дослідженнях О. Проккоєвої зазначено, що сучасний патріотизм іноді набуває організаційного чи бюрократичного характеру, коли заходи обмежуються проведенням святкових подій без реальних дій для розвитку країни. Сучасний патріотизм також може бути пов'язаний із прагненням до економічного добробуту, що маскується за ліберальними ідеями. У свою чергу, патріотизм майбутнього є ідеальним варіантом, який передбачає реальні дії для поліпшення стану країни.

Четвертий підхід, відомий як соціокультурний, вважається одним із найактуальніших сьогодні. Він розглядає патріотизм як духовну цінність та ціннісну орієнтацію певної соціальної групи. У працях Л. Темницького патріотизм описується як цінність, що формується на основі взаємодії соціальних суб'єктів, які мають різне ставлення до цього явища. Завдяки роботам А. С. Ахієзера і Н. І. Лапіна термін "соціокультурний" активно використовується в соціологічних дослідженнях. У межах цього підходу культура розглядається як сукупність результатів діяльності людини, а соціальна складова – як система відносин між суб'єктами.

Соціокультурний підхід передбачає кілька компонентів:

- *афективний патріотизм*, що розглядається як морально-політичний принцип, орієнтований на взаємини між особистістю і Батьківщиною. Він формується через морально-емоційні зв'язки, пов'язані з географічними, етнічними, культурними, релігійними, естетичними й історичними характеристиками поняття "Вітчизна".
- *когнітивний компонент* патріотизму полягає у зв'язку між історією Батьківщини та патріотичними почуттями суб'єкта. Людина, виступаючи як суб'єкт патріотизму, оцінює й аналізує своє ставлення до країни, ґрунтуючись на власних знаннях і розумінні її історії, а також на

- сформованих уявленнях про патріотизм. Ця складова пов'язана з усвідомленням індивідом інформації про країну та її значущість;
- *конативний або діяльнісний компонент* акцентує увагу не лише на патріотичних почуттях, але й на пізнавальній і практичній діяльності. Ця складова передбачає активну участь особистості в суспільному житті, спрямовану на розвиток і процвітання держави;
 - *ідентифікаційна складова* патріотизму передбачає формування почуття єдності з певними групами людей і виокремлення від інших на основі спільних цінностей, рівня знань і характеру діяльності. Ця складова сприяє формуванню колективної ідентичності та інтеграції в національну чи культурну спільноту;
 - *потрібно-мотиваційний, вольовий або інтенціональний компонент* патріотизму передує реальним діям суб'єкта. Потреби, інтереси, мотиви та воля людини визначають її подальшу поведінку, спрямовану на реалізацію патріотичних ідей. Інтенціональна складова відображає внутрішній намір і готовність особистості діяти на благо своєї країни;

Таким чином, науковці виділяють п'ятикомпонентну структуру патріотизму, яка включає когнітивну, діяльнісну, ідентифікаційну, мотиваційну та вольову складові. Це дозволяє сформулювати новий підхід до розуміння патріотизму як соціальної установки й системи ціннісних орієнтацій. Завдяки узагальненню методологічних і теоретичних основ патріотизму філософи та соціологи змогли дати його всебічне визначення.

1.2. Моделі та підходи до патріотичного виховання в умовах університету

Патріотизм як соціально-історичне явище є об'єктом дослідження з різних перспектив у філософії, гуманітарних науках і педагогіці. Сам термін «патріотизм» походить із грецької мови, де слово «*patris*» означає «батьківщина». Вперше термін «патріотизм» набув широкого використання

під час Французької революції (1789–1793 рр.). Тоді патріотами називали тих, хто боровся за права народу, захищав республіку і протистояв монархістам, які вважалися зрадниками Вітчизни.

Відповідно до визначення, поданого в Загальному словнику-енциклопедії, патріотизм є позицією, що поєднує любов і відданість своїй батьківщині, солідарність із власним народом, а також повагу до інших націй та їхнього суверенітету. Протилежним явищем до патріотизму є шовінізм.

Почуття патріотизму — це любов до своєї батьківщини, відданість її традиціям і прагнення захищати народ від будь-яких загроз. Основою патріотизму виступає глибоке громадянське почуття, яке охоплює гордість за досягнення національної культури, відданість своєму народові та повагу до прав інших націй. Патріотизм виявляється у практичній діяльності, спрямованій на розвиток країни та захист її інтересів.

Витоки патріотизму сягають первіснообщинного ладу, коли він відображав усвідомлення родинних зв'язків, обрядів і традицій. У часи, коли життя людських спільнот базувалося на кровних зв'язках у невеликих групах, почуття солідарності ставало основним соціальним механізмом. Первинний патріотизм роду чи племені був властивий як для кочових спільнот, так і для тих, що перейшли до осілого способу життя.

Перехід до осілого землеробства закріпив конкретні прояви патріотизму, що виявлялися у любові до рідної землі. У міському середовищі цей аспект послаблювався, натомість виникали нові форми прив'язаності, пов'язані з культурним середовищем та громадянською свідомістю.

Патріотизм також має моральну складову, що включає свідоме виконання обов'язків перед батьківщиною, які індивіди сприймають як форму вдячності суспільству за надані можливості для розвитку. Коріння цієї моральної складової має релігійне підґрунтя, де служіння батьківщині прирівнювалося до релігійного обов'язку.

Релігійний аспект патріотизму проявлявся у культурах, пов'язаних із батьківськими богами. Наприклад, при переселенні чи завоюванні нових

територій люди переносили з собою культ своїх богів, що визначало нову ідентичність і формувало нову батьківщину. У римлян така практика включала запозичення чужих культів, що сприяло розширенню імперії.

У греків місцевий патріотизм із часом поступався місцем космополітизму через мирне поєднання різних культур. У Римській імперії виник подвійний патріотизм: лояльність до імператора як символу єдності та патріотизм до вищої культури, яка виходила за межі етнічних і географічних кордонів.

Серед євреїв патріотизм базувався на релігійних традиціях, але набував універсального характеру. Пророки закликали до усвідомлення єдності людства під владою єдиного Бога, що перевищувало значення національної приналежності. Вони проповідували ідею, що патріотизм має стати засобом для досягнення божественного царства, де любов до свого народу співіснує з повагою до інших народів.

Однак ця ідея не завжди була зрозумілою. Значна частина людства залишалася на рівні національного патріотизму, зосередженого на суперництві між народами. Це свідчить про те, що вища вимога солідарності досі не усвідомлена багатьма народами, що залишається викликом у сучасному світі.

У середньовічний період посилення впливу церковної та державної влади зменшило значення національної ворожнечі. Природна прихильність до батьківщини залишалася, але вона підпорядковувалася моральним нормам і загальнолюдським цінностям. Подібно до того, як пророк Ієремія закликав євреїв до покори перед завойовниками, італійський поет Данте, відомий своїм патріотизмом, прагнув врятувати батьківщину за підтримки німецького імператора.

Яскравий приклад національного патріотизму знаходимо у Франції на початку XV століття завдяки Жанні д'Арк. Столітня війна між французами та англійцями, спершу сприймалася як династичний конфлікт між Валуа та Плантагенетами за французький трон. Водночас постійна взаємодія з

чужинцями сприяла формуванню у французів національної свідомості, що призвело до появи національної ідеї. Жанна д'Арк висловила основний принцип національного патріотизму: прагнення незалежності від іноземців та необхідність мати власного лідера з-поміж свого народу.

У Німеччині формування національного патріотизму ускладнювалося боротьбою з іноземною церковною владою. Релігійний вплив переважав над національними прагненнями, що спричинило розкол між католиками та протестантами. Становлення німецького національного патріотизму стало можливим лише в ХІХ столітті, коли зменшився релігійний тиск і зросло значення боротьби за політичну роль у Європі, зокрема в протистоянні двом Наполеонам.

Національний патріотизм в інших країнах часто виникав у контексті протидії іноземним впливам. Якщо раніше батьківщина сприймалася як священна територія богів, то згодом вона стала абсолютною цінністю, об'єктом поклоніння і служіння. Проте надання батьківщині сакрального значення, що супроводжувалося ворожістю до інших народів, могло призводити до негативних наслідків.

Із розвитком історії стає зрозуміло, що національне суперництво, яке підтримувалося силою, більше не відповідає сучасним умовам. Справжня ідея патріотизму полягає у збереженні інтересів і гідності своєї країни у контексті загальнолюдських цінностей, які мають об'єднувати, а не розділяти людей.

Класовий аспект патріотизму відображає соціальну нерівність. Патріотизм експлуататорських класів обмежується їхніми власними інтересами, тоді як патріотизм народних мас виражає більш загальнонаціональні прагнення.

Визначення патріотизму, наведене в Тлумачному словнику української мови, описує це поняття як «почуття глибокої прив'язаності до своєї батьківщини, відданість народу, готовність до жертв і героїчних вчинків» [133, 223]. Патріот – це людина, яка має глибоку любов до своєї країни й прагне її процвітання.

Філософський підхід до патріотизму розглядає його як моральний і політичний принцип, соціальне почуття, що включає пристрасть до вітчизни, гордість за її минуле й сучасні досягнення, а також готовність захищати її інтереси. Це почуття виявляється через конкретні дії, спрямовані на розвиток країни.

Патріотизм є соціально-історичним явищем, чий елементи виникли у ранніх формах спільного життя як спосіб зміцнення родових зв'язків, обрядів і традицій. Під час формування національної ідентичності патріотизм буржуазії відображав загальнонаціональні інтереси. Однак із загостренням соціальних конфліктів патріотизм панівних класів поступово перетворювався на націоналізм і шовінізм.

Згідно з теоріями радянських дослідників, робітничий клас виступав як послідовний носій патріотичних ідей. Його боротьба за права та ресурси ототожнювалася із захистом національних інтересів народних мас. Особливе місце патріотизм зайняв після перемоги пролетарської революції в Росії, коли почався новий етап його розвитку. У період громадянської війни та становлення соціалістичного суспільства з'явився термін «радянський соціалістичний патріотизм», що сприяв економічному та культурному поступу націй Радянського Союзу. Серед його основних характеристик були безмежна любов до соціалістичної Батьківщини, готовність до її захисту, відданість комуністичній партії, ідеям комунізму, ідеологічна єдність радянського суспільства та міжнаціональна дружба народів СРСР. Яскравим прикладом реалізації цього патріотизму був масовий героїзм під час Великої Вітчизняної війни. У процесі побудови нового суспільства та розвитку міжнародного співтовариства народів, згідно з концепцією М. Сулова, патріотизм отримав додаткові риси, включаючи загальнонаціональну гордість радянських громадян [197, 480].

Проблеми, пов'язані з людиною, суспільством і державою, розглядалися ще за часів античних мислителів Платона і Арістотеля. Платон акцентував увагу на справедливості, стверджуючи, що держава виникає через нездатність

людини задовольнити матеріальні потреби самотужки. Арістотель, у свою чергу, наголошував на важливості виховання громадян на основі моральних цінностей. Він запропонував форму правління, що знаходилася між олігархією та демократією, аби зменшити соціальну нерівність шляхом підтримки середнього класу.

Філософи-стоїки закликали брати активну участь у суспільному житті, якщо це не суперечило моральним принципам. У Новий час мислителі, такі як Гоббс і Руссо, розглядали суспільство як об'єднання індивідів, які уклали договір для контролю своїх дій і задоволення спільних інтересів. Ідея «суспільного договору» набула розвитку завдяки Гроцію, який вважав, що держава виникла через угоду між людьми, які вирішили перейти від природного стану до цивілізованого суспільства. У Гоббса ця концепція мала консервативний характер, тоді як Руссо надав їй революційного і демократичного забарвлення.

У своїй праці «Про суспільний договір» Руссо виступав із критикою феодальних інститутів, закликаючи до їх заміни новим ладом. Бекон і Гоббс підтримували ідею абсолютної монархії, тоді як Локк виступав за конституційну монархію, а Дідро схилився до республіканської форми правління. Різні теорії походження держави трактували її як наслідок суспільних потреб [193, 45–66].

За теологічною теорією держава виникла через волю Бога. Патріархальна теорія, розроблена Арістотелем та іншими мислителями, трактувала державу як продовження сім'ї, де влада монарха відповідала авторитету батька. Договірна теорія Гоббса і Руссо пов'язувала утворення держави з угодою між людьми. Психологічна теорія, представлена Фрезером і Тардом, акцентувала на потребі людей у підпорядкуванні. Теорія насильства, запропонована Тюрінгом, пояснювала державу як результат завоювання землеробів кочовиками, що дозволило підвищити продуктивність і створити власність.

Марксистська теорія розглядала державу як результат поділу суспільства на класи. Політична свідомість, яка формується в цьому контексті, відображає внутрішні й зовнішні процеси функціонування держави та її політичних інститутів. У політології патріотизм аналізується як прояв політичної свідомості, що охоплює розуміння політичного життя та взаємодію політичних суб'єктів [195].

У політичній науці вивчається важлива характеристика патріотизму – політична свідомість. Це поняття охоплює відображення політичного життя суспільства, включаючи питання влади, формування та реалізацію інтересів і потреб політичних суб'єктів, а також систему поглядів, оцінок і переконань. Іншим ключовим аспектом патріотизму є політична культура, яка проявляється у сприйнятті політичних ідей, концепцій, програм і досягнень у суспільно-політичному діалозі.

Патріотизм загалом визначається як глибока любов до своєї батьківщини, почуття відповідальності за її долю, а також готовність і здатність служити її інтересам, сприяючи успіхам як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Це явище зумовлене історичними та соціальними умовами і має різні соціальні та класові виміри. У сучасному суспільстві патріотизм виявляється як загальнонаціональна ідея, що об'єднує громадян через відданість країні, готовність її захищати, повагу до інших народів і прагнення до побудови демократичного суспільства [215].

У процесі переходу від тоталітаризму до демократії, становлення правової держави та громадянського суспільства формується загальнонаціональний патріотизм. Він включає вірність Батьківщині, прагнення служити їй і захищати від загроз, а також підтримку демократичного руху як на національному, так і міжнародному рівнях [151, 251]. Сучасний патріотизм орієнтований на всебічний розвиток суспільства, заснований на дотриманні громадянами прав людини, демократичних норм і принципів. Такий патріотизм стає важливим чинником розбудови демократичного суспільства [215, 204].

В Україні патріотизм базується на прогресивних національних традиціях, доповнених позитивними прикладами інших країн. Він укорінюється в історичних досягненнях українського народу, сприяючи формуванню сучасного покоління, особливо молоді. Молодь має усвідомлювати значення патріотизму, пишатися своєю державою, бути готовою захищати її інтереси та підтримувати демократичні ідеали. Це завдання реалізується через нову систему патріотичного виховання [151, 251].

Патріотизм можна розглядати як прояв любові до своєї країни, відчуття відповідальності за її розвиток, а також готовність служити її інтересам та сприяти її успіхам як усередині, так і за межами країни [215, 204].

Ідея патріотичної свідомості як соціального явища набрала актуальності у 1970-х роках, до цього вона вважалася складовою суспільної свідомості. Сучасна філософія трактує патріотичну свідомість на двох рівнях: соціально-психологічному та ідеологічному [140, 8–14].

Таким чином, виховання патріотизму передбачає два аспекти: психологічний і ідеологічний. Психологічний аспект спрямований на формування почуттів, переконань, звичок і настроїв щодо патріотизму, а також виховання вольових якостей. Ідеологічний аспект охоплює розвиток патріотичної свідомості, ідей, поглядів та переконань.

З погляду структури патріотизм охоплює кілька ключових елементів:

Патріотичні почуття, що проявляються у любові до рідного краю, турботі про його благополуччя та відповідальності за його долю.

Збереження національної гідності, що виражається у гордості за свою країну та прагненні відстоювати її честь.

Прагнення до реалізації національних інтересів і самовизначення, яке передбачає активне залучення до процесів, що стосуються майбутнього нації.

Формування патріотичної свідомості на основі національної ідентичності, яка визначає роль особи у суспільстві.

Повага до інших національностей, свідоме і толерантне ставлення до представників інших народів, збереження їхньої гідності.

Збереження та передача культурної спадщини, що включає духовні цінності та національні традиції.

Готовність до патріотичної діяльності, яка проявляється у свідомому бажанні діяти в інтересах батьківщини.

Патріотизм є складним феноменом духовного життя, який охоплює особисту та суспільну свідомість. Він служить важливим чинником у формуванні ціннісних орієнтирів і об'єднує індивідуальні й загальнолюдські інтереси.

Історично об'єкти патріотизму, такі як прихильність до батьківщини, любов до рідної землі та її традицій, формувалися ще в давні часи. У класовому суспільстві патріотизм набуває класового характеру: кожен клас формує своє ставлення до батьківщини, керуючись специфічними інтересами. Таким чином, зі зростанням соціальних конфліктів у патріотизмі з'являються класові елементи, що породжують складну взаємодію між класовими та загальнолюдськими, а також класовими та національними аспектами.

У період становлення капіталізму та формування національних держав патріотизм стає невіддільною частиною суспільної свідомості. Історичний досвід свідчить, що заміна любові до батьківщини на пріоритет вузьких інтересів окремих класів або груп є неприйнятною.

Патріотизм трактується як форма діалектичного поєднання особистих і суспільних інтересів, що об'єднує людину із суспільством. Патріотичні ідеї й почуття підвищують значущість особистості, коли супроводжуються повагою до інших націй і не перетворюються на шовіністичні прояви.

Соціологічна наука розглядає патріотизм як любов до своєї батьківщини та відданість своїй країні й народу.

З точки зору етики, патріотизм є соціальним, політичним і моральним принципом, що визначає ставлення людини до своєї держави. Він проявляється через різноманітні дії та почуття, які характеризуються любов'ю

до батьківщини. Ця любов включає турботу про її інтереси, гордість за культурну спадщину та досягнення, повагу до історичного минулого й збереження традицій, переданих поколіннями.

Такий погляд на патріотизм дозволяє інтегрувати різні аспекти особистого і суспільного життя, зберігаючи баланс між любов'ю до власної країни та повагою до інших народів. [140; 151; 204; 215; 251].

Патріотизм розглядається як соціальне явище, яке має тісний зв'язок із соціальною психологією та моральними цінностями. Його численні аспекти, описані раніше, відображаються у моральній свідомості суспільства й закріплюються в моральних нормах. Таким чином, патріотизм виступає як один із ключових моральних принципів. Його моральне значення посилюється тим, що патріотизм об'єднує особисті й суспільні інтереси, встановлюючи гармонійний зв'язок між людиною і її Батьківщиною.

У сучасному споживацькому суспільстві патріотизм набуває спершу сімейного характеру, поступово переходячи до стосунків між людьми та їхньою нацією. Проте, в умовах поділу національного суспільства на антагоністичні класи, справжня любов до Батьківщини найчастіше властива трудящим. Водночас їхні патріотичні почуття нерідко супроводжуються критичним ставленням до існуючого суспільного ладу та тих, хто паразитує на його ресурсах. Активна участь народу у вирішенні справ Батьківщини зазвичай спостерігається лише в моменти історичних потрясінь, коли патріотичні почуття досягають піку свого прояву, навіть якщо народ прагне уникнути негативних наслідків таких подій.

Патріотизм революційних діячів минулих епох був тісно пов'язаний із ненавистю до гнітючого соціального устрою, який пригнічував творчі сили народу, і до правлячої верхівки, що експлуатувала суспільство.

Загалом патріотизм є складним явищем духовного життя, яке охоплює як індивідуальну, так і суспільну свідомість. Він служить важливим чинником у формуванні загальнолюдських цінностей. У психологічному сенсі любов до

Батьківщини розглядається як позитивна емоція, що сигналізує про гармонійний стан особистості.

Виховання патріотичних і інтернаціональних почуттів у дітей потребує інтеграції пізнавального і виховного аспектів. Формування патріотичних та інтернаціональних почуттів потребує не лише надання знань і розуміння, а й впливу на емоції учнів, створюючи позитивне ставлення до явищ, подій і фактів суспільного життя.

За твердженнями науковців, зокрема П.М. Якобсона, А.Г. Ковальова та Т.О. Репіної, почуття формуються у процесі активної трудової та навчальної діяльності, а також базуються на міжособистісних взаєминах. Відповідно до вчення І.М. Павлова про вищу нервову діяльність, почуття мають фізіологічну основу та являють собою динамічний стереотип – постійну систему реакцій людини на зовнішні подразники. Як вважають О.В. Запорожець і Я.З. Ібрагімова, моральні почуття формуються через вплив на емоційну сферу дитини, сприяючи її особистісному розвитку.

Знання про рідний край, його історію, видатних діячів, культурні й сучасні досягнення впливають не лише на свідомість і розум, а й на емоції людей, зміцнюючи почуття любові до Батьківщини.

Почуття патріотизму розвивається у процесі пізнавальної діяльності учнів і засвоєння ними відповідних знань, що формуються і розвиваються в єдності. Однак не всі явища одразу викликають у дітей необхідні емоції, тому важливо створювати ситуації, що стимулюють позитивне емоційне ставлення до подій, явищ і традицій, притаманних рідному краю, а також до людей і праці. Дитині слід допомагати відчувати ці емоції, навіть якщо вони їй спочатку невідомі. Це можливо завдяки створенню психологічних умов, що сприяють формуванню позитивного емоційного досвіду [21].

Формування патріотичних почуттів у школярів передбачає не лише засвоєння знань про суспільні явища й відповідні норми поведінки, а й виховання стійких навичок громадянської поведінки, що відповідають цим уявленням. Психологічні дослідження доводять, що розвиток уявлень про

патріотичну поведінку й формування відповідних вчинків залежить від низки факторів. Їх основою є набутий досвід, знання й емоції, що виникають під впливом пережитих почуттів, образів людей, їхніх вчинків і моральних якостей.

Ключовим елементом у формуванні звичок патріотичної поведінки є розвиток механізмів виконання дій, а також створення системи умовних рефлексів. Таким чином, паралельно з поглибленням знань і досвіду, пов'язаних із патріотичними трудовими досягненнями, героїчними подвигами, дружбою та взаємодопомогою, необхідно підтримувати моральні дії, які є характерними для справжніх патріотів.

Отже, виховання патріотично налаштованої молоді потребує комплексного підходу, який забезпечує гармонію між свідомістю, почуттями й діями. Для цього необхідно інтегрувати процес формування знань про суспільні явища й патріотичні вчинки з розвитком позитивного емоційного ставлення до них і практичних навичок, що сприяють участі в громадських діях.

Ефективність виховання патріотичних почуттів можлива лише за умов інтеграції цього процесу в загальний педагогічний контекст. Виховна робота має підтримуватися й закріплюватися через різноманітну діяльність: творчі заняття, ігри, трудову діяльність і участь у суспільно корисних справах.

Згідно з поглядами психологів, патріотизм є складним духовним явищем, яке об'єднує індивідуальний і соціальний рівні свідомості. Він функціонує на перетині психологічних і соціокультурних рівнів, відображаючи взаємодію особистості та суспільства.

У педагогічному словнику патріотизм визначається як «величне громадянське почуття, що включає любов до рідної країни, відданість своєму народу та гордість за досягнення національної культури. У процесі навчання різним предметам школярі формують свої патріотичні переконання й погляди» [65].

Поняття «патріотизму» тісно пов'язане з концепцією «громадянської культури», яка характеризує ставлення людей до державних інституцій і норм, їхню готовність дотримуватися законів, зберігаючи при цьому критичне мислення. Відмінною рисою громадянської культури є її орієнтація на співпрацю між владою й суспільством, а не на конфлікт між соціальними групами. Як зазначається, громадянська культура формується через сприйняття суспільством. Це також включає знання громадянами своїх прав і обов'язків, розуміння державної структури, політичних систем і процедур, таких як виборчий процес [6].

Серед моральних якостей, які визначають ставлення людини до суспільства, вагоме місце займає патріотизм. Він формує відношення людини до праці, суспільного надбання та її поведінку у громадському житті.

Патріотичне виховання відіграє ключову роль у духовному становленні особистості, будучи складовою частиною національного світогляду та поведінки молоді щодо своєї країни, інших народів і націй. Цей процес спрямований на виховання любові до Батьківщини, відданості їй, а також на розвиток прагнення до активної праці, спрямованої на збереження трудових традицій і культурних звичаїв свого народу.

Як зазначено у джерелах, «патріотичні почуття зміцнюються через героїчне патріотичне виховання, спрямоване на усвідомлення громадянського обов'язку, готовності до захисту Вітчизни за будь-яких обставин, освоєння військових знань, а також вивчення бойових традицій та героїчних сторінок історії свого народу та Збройних Сил» [57].

Однак патріотичні почуття не є природженими – вони виникають під впливом тривалого та цілеспрямованого виховного процесу, який починається ще в дитинстві. Формування патріотизму залежить від ідеології, способу життя та виховної роботи, що проводиться в родині, школі та позашкільних закладах.

Отже, виховання патріотизму полягає не лише в ознайомленні учнів із суспільним життям своєї країни та інших народів, але й у залученні школярів

до активної участі в суспільно-корисних заходах. Такий підхід допомагає старшокласникам сформувавши світогляд, притаманний патріоту своєї країни. У цьому контексті патріотизм постає як складне й багатогранне явище, яке об'єднує інтелектуальний, емоційний та практичний рівні особистості й трансформується в прагнення служити Батьківщині та українському народу.

Важливою також є взаємодія патріотизму з культурою міжнародних відносин, яка має значний вплив на соціальний і духовний розвиток особистості. Вона формує погляди та ставлення людини як до своєї країни, так і до інших народів. Саме через патріотичні почуття та участь у національних святах зміцнюється любов до рідної країни, зростає відповідальність за її незалежність і процвітання, а також формуються благородство, гідність і прагнення до збереження матеріальних та духовних цінностей.

Про моральну та духовну роль патріотизму у формуванні особистості, її благородства, совісті, мужності та самопожертви писав О.М. Радищев. Він зазначав: «Не кожен, хто народився в певній країні, заслуговує на звання справжнього сина Батьківщини... Справжній син Вітчизни відзначається ніжною любов'ю до свого народу, його єдності та гармонії... Така людина готова пожертвувати всім, навіть життям, якщо це сприятиме славі та добробуту Батьківщини. Її серце тремтить від одного лише слова – Вітчизна» [25].

В.Г. Белінський акцентував увагу на тому, що патріотизм об'єднує загальнолюдські цінності й ідеали, тим самим роблячи особистість частиною глобального співтовариства. К.Д. Ушинський підкреслював, що патріотизм полягає у прагненні бачити в рідній країні втілення ідеалів людства й активно сприяти їх реалізації [25]. Ушинський розглядав патріотизм не лише як мету виховання, а й як важливий педагогічний інструмент. Він порівнював любов до Батьківщини із самолюбством, зазначаючи, що патріотизм є ключем до серця людини і допомагає долати негативні аспекти міжособистісної взаємодії, зокрема в сім'ї та родинному колі [60].

Варто зазначити, що справжній патріотизм не обмежується суто національними інтересами. Він має гуманістичний характер, що включає повагу до інших народів, країн, їхніх традицій і самостійності. Цей підхід невіддільний від культури міжнаціональних відносин, що сприяє гармонії та взаєморозумінню між різними націями.

У педагогіці патріотизм розглядається як моральна якість, яка проявляється в любові до своєї країни, відданості їй, розумінні її величі та слави. Він виявляється у духовному зв'язку людини з Батьківщиною та готовності зберігати її гідність, честь і незалежність через практичну діяльність.

Таким чином, гуманітарні науки розглядають патріотизм як багатогранне поняття. У філософії та соціології він представлений як принцип, що визначає взаємодію між особистістю та суспільством, людиною й державою. Етика наголошує на індивідуальних почуттях і раціональних аспектах взаємодії в суспільстві. У психології патріотизм охоплює емоції, свідомість і досвід особистості. У педагогіці він стає як теоретичною, так і практичною метою виховання, спрямованою на формування патріотичних почуттів і навичок у студентів.

1.3. Світовий досвід патріотичного виховання молоді та його адаптація в Україні

Перші прояви патріотизму, які виражалися у прив'язаності до рідної землі, мови та традицій, можна простежити в системах виховання Стародавньої Індії та Китаю. Наприклад, у давніх індійських текстах, таких як Веди та Упанішади, порушувалися питання мети людського життя, тлумачення містичних аспектів ритуалів і обрядів, а також їх значення в повсякденному житті. У той же час, філософсько-етичне вчення Конфуція в Стародавньому Китаї, позбавлене релігійних та містичних компонентів, акцентувало увагу на суворому дотриманні встановлених обрядів. Його підхід

до виховання патріотизму в молоді полягав у збереженні знань про історичну спадщину та дотриманні національних традицій, зокрема шануванні предків, старших за віком і соціальним становищем.

Паралельно із розвитком індійської та китайської філософії в античній Греції розвивалася філософсько-педагогічна думка, яка мала значний вплив на світову культуру. Особливістю грецької культури було гармонійне поєднання природи, суспільства та людини. На відміну від східної філософії, де індивідуальність людини часто нівелювалася, у Греції громадянин розглядався як цінність. Основною метою виховання була гармонійно розвинута особистість, яка поєднувала фізичний, інтелектуальний, моральний та естетичний аспекти.

Особливу увагу в грецькому вихованні приділяли військово-гімнастичній підготовці, яка будувалася на суворому виконанні вимог держави. Наприклад, у Спарті індивідуальні інтереси поступалися суспільним. Виховання включало спілкування з державними чиновниками, заучування патріотичних і моралізаторських віршів напам'ять, а також уникнення впливу закордонної освіти.

Платон вважав, що справжнє політичне та патріотичне виховання можливе лише тоді, коли дитина зростає в умовах, що сприяють усвідомленню загальнодержавних інтересів і відвертають її від вузькогоїстичних цілей. Демокрит, своєю чергою, акцентував увагу на важливості моральних переконань у формуванні патріотизму. Він вважав, що дії людини повинні ґрунтуватися на внутрішньому переконанні, а не примусі, адже лише це може утримати її від злочинів.

У період Київської Русі виховання патріотизму відбувалося в умовах розвиненої родової громади через звичаї, обряди та свята. Основною ідеологією цього періоду залишалася язичницька релігія, яка вшановувала природні сили, такі як земля, вода, повітря, вогонь і сонце. Дітей змалечку залучали до участі в народних святкуваннях, навчали культовим танцям і

піснях, що формувало в них почуття любові до рідного краю, свого народу та спонукало берегти природу і її багатства.

З часом, на основі накопиченого досвіду виховання різних поколінь, сформувалася народна педагогіка, в якій закріплювалися моральні норми та цінності через традиції. У ній було відображено ідеал людини, що найбільш повно розкривався у прислів'ях, приказках, казках і піснях. Ці твори передавали основні моральні цінності, як-от відданість рідній землі, національна гордість і повага до культурних звичаїв. Водночас вони засуджували вади, такі як зрада й лицемірство. Народна мудрість містила глибокі смисли у висловах на кшталт: "за рідний край – життя віддай", "свою державу будую на славу", "у боягузів немає батьківщини".

В XI-XII століттях виховання в Київській Русі вирізнялося наявністю політико-патріотичних орієнтирів. Ці ідеї знайшли відображення в патріотичних текстах і народних піснях. Зокрема, у творі "Слово о полку Ігоревім" порушується актуальна для того часу проблема єдності Русі та її слабкої оборони. Автор закликає князів до об'єднання задля захисту рідної землі спільними зусиллями. У цьому творі яскраво передана безкорислива любов до Батьківщини та відданість їй [17; 48].

Київська Русь, яка формувалася через військові завоювання, завжди вражала своїх сучасників хоробрістю та вірністю рідній землі. Для наших предків ці риси були важливими цінностями.

Подальший розвиток цих ідей отримав своє втілення в "Повчанні" Володимира Мономаха. Великий князь наголошував на необхідності поваги до рідної землі й народу, закликав до сміливості, мужності й готовності захищати Вітчизну. У своїх настановах він рекомендував берегти слабших, дотримуватися правопорядку, шанувати старших і молодших, а також брати активну участь у суспільному житті країни [156].

Під час козацької доби ідея виховання поваги до української ідентичності та збереження національних особливостей культури була закріплена в діяльності братських шкіл. Статут Львівської братської школи

1586 року передбачав розвиток у школярів основ православної віри, знань староукраїнської мови, демократичного духу та ідеї рівності. У правилах школи акцентувалася увага на принципах, які сприяли формуванню патріотизму, включаючи рівність у навчанні незалежно від соціального статусу, дотримання релігійних обрядів і збереження сімейних цінностей [12; 81].

Виховання студентів у дусі патріотизму, формування поваги та любові до рідної мови й культури свого народу сприяли розвитку їхньої національної свідомості, а також зміцнювали зв'язок із національними духовними цінностями. Це також сприяло дотриманню християнської віри та моральних норм. У ті давні часи Церква активно плекала в юних серцях любов до батьківщини та рідної землі.

Подібні ідеї були яскраво відображені у виховній системі козацьких шкіл XVII – початку XVIII століття. Основні принципи виховання в Запорізькій Січі та інших козацьких навчальних закладах включали демократичність, рівність у правах та обов'язках. Ключові якості, які формувалися в дітей та молоді, охоплювали патріотизм, готовність до самопожертви заради свободи й незалежності, самодисципліну, взаємодопомогу, братерство, а також повагу до старших і досвіду старших козаків. Значну увагу приділяли релігійному вихованню, ознайомленню з історичними подіями, а також популяризації козацьких пісень і легенд. На важливості цих аспектів наголошували М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович та інші письменники XIX століття.

Крім того, в козацьких школах існувала традиція обирати двох отаманів (окремо для молодших і старших школярів), із можливістю переобрання, якщо вибір не відповідав сподіванням колективу. Виховання патріотизму серед дітей і молоді також здійснювалося через фольклорне виховання. Учнів знайомили з народними піснями, легендами та історіями про козаків і їхню героїчну боротьбу з іноземними ворогами. Значна увага приділялася

національному мистецтву, яке передавало дух козацької доби й мало потужний пізнавальний і виховний вплив через символіку.

Вперше в історії зарубіжної педагогіки теоретичні й методичні засади формування патріотизму серед дітей і молоді були визначені видатним чеським педагогом Яном Амосом Коменським. Він увів у науковий обіг поняття "школа рідної мови" та "азбука моральних навичок", акцентуючи увагу на формуванні любові до рідної землі й народу [96].

Коменський наголошував на важливості виховання патріотизму через шкільну освіту, дитячу літературу та навчальні матеріали. Його праця "Видимий світ у малюнках" стала першою у світі дитячою енциклопедією, яка сприяла розвитку патріотизму й розширенню кругозору молоді. У старшому шкільному віці педагог вважав необхідним акцентувати увагу учнів на їхньому призначенні не лише для себе, а й для спільноти й усього людства. Він наголошував на формуванні патріотизму, заснованого на альтруїзмі, готовності до взаємодопомоги та бажанні діяти в інтересах суспільного блага [96].

За переконанням Я. А. Коменського, виховання патріотизму має ґрунтуватися на ідеях народності та включати вимоги до вивчення рідної мови, розвиток гуманістичних і етичних якостей, а також формування громадян, відданих своїй батьківщині й готових до самопожертви заради її свободи й незалежності.

Концепція морального виховання англійського філософа Джона Локка будується на двох основних засадах. По-перше, він відкидає вроджені ідеї та моральні норми, адже, на його думку, добродесність визнається цінною не через її природжену властивість, а завдяки її користі. По-друге, Локк спирається на свою теорію соціального контракту, викладену у праці "Два трактати про державне правління" (1689). Згідно з цією теорією, законодавча влада виникає на основі природного закону самозбереження, що демонструє прагнення людей до безпечного користування своєю власністю. Отже,

відносини між людьми, їхня поведінка стосовно одне одного та держави обумовлюються індивідуальними інтересами кожної особи [18].

На думку Локка, розвиток патріотичних почуттів повинен базуватися на вихованні, яке ставить розум вище емоцій і формує духовну дисципліну. Для цього необхідно створювати умови та ситуації, які мотивують дітей до формування позитивних звичок і поведінки.

Схожий підхід пізніше був вдосконалений Ж.-Ж. Руссо, який розробив методику виховання через створення життєвих ситуацій. Руссо розглядав патріотизм як соціальну цінність і наголошував на необхідності ознайомлення молоді з подіями, які вимагають певних моральних якостей. Він стверджував, що патріотизм стає результативним завдяки засвоєнню важливих цінностей та активним діям [16].

Згідно з Руссо, діти народжуються із природним почуттям любові до себе, яке стає основою для розвитку інших емоцій. У вихованні патріотизму він надавав перевагу розвитку добрих почуттів, що формуються через спостереження за труднощами та співпереживання. Також він підкреслював важливість виховання правильних намірів через вивчення історії та знайомство з біографіями видатних осіб. Крім того, Руссо акцентував на практичній діяльності як важливому чиннику формування доброзичливості [28].

Йоганн Генріх Песталоцці у своїй книзі «Як Гертруда вчить своїх дітей» розглядав патріотизм передусім як складову моральних почуттів у процесі виховання дітей. Він наголошував на необхідності формування патріотичних якостей через здатність дитини до розуміння добра й прагнення до його втілення. У цьому контексті патріотизм у Песталоцці набуває гуманістичної спрямованості та активної ролі у формуванні моральної поведінки [37].

За переконаннями Й. Г. Песталоцці, основою виховання патріотизму є принцип сімейності, тісно пов'язаний із індивідуальним підходом до кожної дитини. Реалізація цих принципів передбачає створення умов, що забезпечують всі потреби виховання, зокрема психологічний комфорт і

почуття безпеки. Песталоцці наголошував на значущості родинного виховання у формуванні патріотичних почуттів. Він вважав, що природна прив'язаність дитини до матері є джерелом моральних якостей, таких як довіра, вдячність і покірність. У процесі виховання материнська любов поширюється на інших членів сім'ї, друзів, а згодом – на суспільство. "Дитина, під керівництвом матері, зростає від чуттєвої віри й фізичної прив'язаності до людської любові, довіри та, зрештою, до істинної християнської віри й любові" [32].

Німецький педагог Й. Ф. Герbart підходив до виховання патріотизму як до складової морального розвитку. Він підкреслював, що моральність не повинна обмежуватися правилами, а має стати основним життєвим принципом. Герbart вважав, що виховання патріотичних почуттів повинно ґрунтуватися на ідеях внутрішньої свободи, прагнення до вдосконалення, справедливості та доброти. Людина, вихована на таких засадах, зможе підтримувати існуючий політичний лад і ніколи не втратить зв'язок із суспільством. Його підходи знайшли подальший розвиток у працях Ф. А. Дістервега.

Дістервег вважав, що патріотичне виховання вимагає від педагогів розуміння психологічних законів розвитку дитини та стимулювання формування моральних якостей. Він наголошував, що любов до людства й власного народу повинна стати центральною метою як родинного, так і шкільного виховання. Цей процес базується на гармонії культурного та природного розвитку, де виключаються будь-які суперечності між ними, навіть якщо вони відповідають сучасним культурним стандартам [74].

Дістервег також акцентував на значенні використання рідної мови у вихованні, стверджуючи, що цей підхід є фундаментальним принципом. Виховання громадянина, за його поглядами, має починатися з формування загальної освіти, яка сприяє становленню людини як індивіда, а потім – як громадянина своєї держави. Завершальний етап цього процесу настає в юності, коли формуються ідеали й життєві принципи [13].

У вітчизняній педагогіці XVII століття поняття патріотизму було тісно пов'язане з моральними якостями, які формувалися під впливом ідей Григорія Сковороди. Він визначав патріотизм як любов до народу, Батьківщини, людської гідності й честі. За Сковородою, метою виховання є підготовка дітей до праці, яка відповідає їхнім здібностям. Виховання має сприяти розвитку "благодійного серця", яке втілює любов до своєї землі й готовність чесно й віддано їй служити [66].

Сковорода підкреслював важливість культивування патріотичних почуттів через виховання поваги до батьків, своєї культури й народу. Оскільки звички формуються через спостереження та практику, виховання повинно поєднувати освітній процес, фізичний розвиток і самовдосконалення, спрямовані на самостійне навчання та саморозвиток [52].

У педагогічній думці XIX століття вагомою була концепція «вільного виховання», запропонована Л. Толстим, яка перебувала під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо. Основною ідеєю цієї концепції є переконання, що дитина народжується без негативних якостей і рис; такі характеристики формуються під впливом зовнішнього середовища або є наслідком неправильного виховання. Л. Толстой заперечував право школи на виховання, вважаючи це насильством, яке є не тільки незаконним, а й несправедливим. На його думку, школа має обмежуватися виключно передачею знань [85].

Л. Толстой визначав школу як «усебічну й різноманітну свідому діяльність однієї людини, спрямовану на передачу знань іншій». У формуванні патріотизму для нього важливу роль відігравала ідея повного заперечення примусу та насильства, які, на його думку, не дають позитивних результатів і не мають жодного обґрунтування, окрім волі [64]. Також Толстой наголошував на значенні совісті як основного регулятора поведінки людини. Пробудження совісті та прагнення слідувати біблійним заповідям він розглядав як основу соціально прийнятної діяльності [34].

Ці ідеї частково підтримував і розвивав К. Д. Ушинський, який у своїй педагогічній системі виділяв принцип народності. Він трактував народність як

унікальність кожного народу, що формується внаслідок історичного розвитку, природних умов, культури, традицій і мови. Ушинський вважав, що патріотичне виховання має ґрунтуватися на національних засадах, а рідна мова є головним засобом цього виховання. Він називав її «найбільшим народним учителем» і «великим народним педагогом», що об'єднує народ і його Батьківщину [99].

На початку ХХ століття видатні українські педагоги та науковці, зокрема М. Грушевський і І. Огієнко, розвивали ідею, що патріотичне виховання має базуватися на національних цінностях і ґрунтуватися на рідній мові. Вони зазначали, що дитина народжується без негативних якостей, а негативні риси формуються під впливом середовища або неправильного виховання [90].

М. Грушевський і І. Огієнко підкреслювали, що кожен народ має власну унікальну систему виховання, сформовану його історією, культурою, мовою та традиціями. Вони відзначали важливість національного підходу до виховання, визначаючи рідну мову як ключовий інструмент формування патріотичних почуттів. За їхніми словами, мова є «найбільшим народним учителем» і «великим народним педагогом», через яку передається духовна спадщина та історія народу [36].

Педагоги наголошували на важливості формування у дітей патріотичних почуттів через розвиток таких якостей, як гуманність, почуття власної гідності, скромність, чесність, працьовитість і дисциплінованість. Ці риси, на їхню думку, сприяють зміцненню волі, формуванню громадянського обов'язку і є основою успішного виховання патріотизму.

Основні напрями патріотичного виховання у дитячому віці включали формування уявлення про рідну Батьківщину та вивчення краєзнавства. Такі заходи допомагали розвивати почуття гордості за свій народ і закладали підґрунтя для використання цих почуттів у майбутньому. Видатні педагоги наголошували, що патріотизм – це більше, ніж мовленнєва комунікація, адже він охоплює історію, культуру, звичаї, традиції та навіть церковні впливи. Головним завданням вважалося збереження рідної мови, оскільки це

допомагало уникнути втрати національної ідентичності та комплексу меншовартості. Патріотизм, за їхнім переконанням, мав втілюватися через співпрацю між церквою, сім'єю та освітніми установами, зберігаючи водночас принципи гуманності й демократії [17].

Родина відігравала ключову роль у процесі патріотичного виховання. Педагоги вважали, що діти, наслідуючи приклад батьків, закріплюють ці приклади у своїй свідомості та відображають у власних діях. Це сприяє вихованню поваги до батьків, утвердженню сімейних традицій і прищепленню поваги до моральних норм і звичаїв свого народу. Усе це створює підґрунтя для передачі цих цінностей наступним поколінням. І. Огієнко підкреслював важливість виховання національних культурних традицій, вбачаючи в них найвищі культурні цінності [15].

І. Огієнко також наголошував на необхідності тісної співпраці між сім'єю та школою в питанні виховання патріотизму. Він вважав, що батьки й учителі мають бути партнерами та постійно підтримувати один одного. На його думку, школа повинна доповнювати й розвивати ті риси і якості, які виховуються у дітей у сімейному середовищі.

Особливу увагу І. Огієнко приділяв ролі церкви у вихованні підлітків. Він вважав, що церква сприяє формуванню «правдивої думки», «любові до первобатьківщини» і «чесного життя у світі». Це, на його думку, допомагає розвивати повагу до інших народів, виховуючи в юнацтва любов до своєї Батьківщини та свого народу.

Подібні ідеї висловлювали також С. Русова і Г. Ващенко. С. Русова підкреслювала, що метою патріотичного виховання є виховання любові до рідного народу в поєднанні з повагою до інших націй [16]. Вона критикувала сучасну їй українську школу за невідповідність національному духовному складу українського народу та виступала за створення національної школи, яка б приділяла належну увагу вихованню на основі рідної мови та культурних аспектів довколишнього світу [82].

Виховання патріотизму має спиратися на природні інстинкти дитини. С. Русова звертає увагу на ідеї Габріеля Тарда, який зазначав, що інстинкт наслідування є важливим чинником формування спільнот і об'єднання людей. Вона акцентує, що «громадянство – це наслідування» [13]. Крім того, Русова наголошує на необхідності розвитку таких якостей дитини, як розум, воля та пам'ять, оскільки саме вони сприяють формуванню моральних цінностей, справедливості, взаєморозуміння та емпатії до інших людей [16].

Основним завданням патріотичного виховання Русова вбачала створення громадського ідеалу, який допоможе подолати конфлікт між особистісними прагненнями та загальними вимогами громади й держави. Для досягнення цієї мети вона пропонувала використовувати різноманітні методи, зокрема ігрову діяльність, екскурсії, вивчення історії та релігії рідного народу, а також організацію шкільного історико-географічного музею. Такі методи сприяли не лише засвоєнню знань, а й формуванню емоційного зв'язку з Батьківщиною [13].

Подібно до Русової, Г. Ващенко вбачав патріотизм як відображення національного виховного ідеалу, який ґрунтується на поєднанні загальнолюдських цінностей із національними. Ващенко наголошував на глибокій вірі українців у Бога та національні ідеали. Він вважав, що молодь має прагнути досягнення національної та державної незалежності, а також сприяти розвитку духовної культури, освіти, науки й мистецтва в Україні на високому рівні [46].

Ващенко визначав головною метою патріотичного виховання формування у молоді бажання працювати на благо та процвітання Батьківщини. Його гаслом для виховання української молоді було: «Служба Богові та Батьківщині». Це гасло передбачало, що кожна людина має усвідомлювати свій обов'язок перед Батьківщиною, ставлячи її інтереси вище за власні [75].

Для реалізації патріотичного виховання Ващенко акцентував увагу на важливості таких засобів, як сім'я, церква, слово вчителя й

священнослужителя, а також культурні впливи, фольклор, художня література та мистецтво загалом. Ці засоби сприяють створенню гармонійного виховного середовища, що формує у молоді патріотичні почуття та моральні якості.

У 1920-х роках А. Макаренко розглядав проблему патріотизму з урахуванням тогочасного впливу комуністичної ідеології. Його педагогічні підходи базувалися на принципах оптимізму, перспективного планування, віри у прогресивний розвиток виховання та акцентуванні уваги на позитивних і системних аспектах виховного процесу. Особливо важливою була його думка, що патріотичне виховання є необхідною складовою загальної системи виховання. Макаренко стверджував: «Добро в людині завжди варто передбачати, і педагог має робити це з оптимізмом, навіть якщо існує ризик помилки».

Формуючи поняття патріотизму серед вихованців, Макаренко акцентував на таких якостях, як воля, мужність, цілеспрямованість, почуття власної гідності, гордість за народ, честь та інші моральні риси. У 1930-х роках, коли виховання в СРСР було пронизане комуністичною ідеологією, це вплинуло на формування патріотичних цінностей у закладі Макаренка (Комуна імені Ф. Дзержинського). Виховні практики включали такі елементи, як урочисте піднесення прапора, повага до герба і гімну, святкування державних свят, розвиток почуття взаємної відповідальності через довіру до командира загону. Ці підходи, спрямовані на формування патріотизму, заслуговують на увагу навіть сьогодні [30].

Серед засобів патріотичного виховання Макаренко виділяв продуктивну громадську діяльність, освіту, участь у гуртках, краєзнавчі експедиції під час канікул, а також листування вихованців, зокрема з М. Горьким. Важливими умовами ефективності цих методів були їх системність, послідовність та практична спрямованість.

У 1960-х роках видатний педагог-гуманіст В. Сухомлинський розробив ґрунтовну систему формування патріотизму у школярів. У своїй концепції «Школа радості» він наголошував на важливості виховання любові до матері

та Батьківщини через спостереження за природою. Системність і гуманізм його підходів ґрунтувалися на використанні національних виховних впливів, таких як легенди, казки, оповідання, а також заохочення дитячої творчості. Завдяки цим аспектам його праця «Серце віддаю дітям» стала всесвітньо відомою і перекладена на всі офіційні мови ООН.

Водночас Сухомлинський стикався зі складнощами, які полягали в необхідності поєднання комуністичного та національного виховного ідеалу. У своїй останній книзі «Як виховати справжню людину» він інтегрував загальнолюдські та національні цінності в систему виховного ідеалу. Ці цінності включали любов до матері, рідної землі, мови, історії, культури; повагу до інших народів; гуманне ставлення до оточуючих; працелюбність; потребу у знаннях і пізнанні; відповідальність за інших; готовність допомагати слабшим і похилим людям; турботу про природу і естетику довкілля. Усе це, на думку педагога, є фундаментом патріотичного виховання.

У результаті засвоєння визначених цінностей учні набувають здатності розрізняти добро і зло, усвідомлюють важливість боротьби зі злом і прагнення до утвердження добра та справедливості [19]. Це досягається завдяки розробленій системі патріотичного виховання старшокласників, створеній ученими. Однак, ця система вимагає подальшого детального аналізу.

Ретроспективний аналіз природи патріотизму у вітчизняній та зарубіжній педагогіці свідчить про те, що науковці минулого, формуючи це поняття, спиралися на принципи демократизму, гуманізму, системності, послідовності та наступності. Вони дослідили зміст процесу патріотичного виховання школярів, що включає розвиток патріотичних уявлень, понять, свідомості, досвіду та переконань. Також вони визначили ключові напрями його реалізації, серед яких виділяються уроки, організація екскурсій, суспільно корисна діяльність та інші форми виховної роботи.

Висновок до розділу 1

Патріотизм є складною і багатовимірною концепцією, яка виступає невід'ємною складовою національною ідентичністю. Він змінює ключову роль у формуванні почуття приналежності до певної культури та нації, а також у розвитку гордості за свою країну та її цінності. Патріотизм створює зв'язок між особистістю і колективним самовизначенням, що виходять за межі лише підтримки державного устрою чи силових аспектів. Він отримав глибоку повагу до історії, культури, традицій та цінностей народу, а також готовність захистити їх.

Прояви патріотизму включають активну участь у громадському житті, популяризацію культурної спадщини, розвиток громадянської свідомості та виконання громадянських обов'язків перед країною і суспільством. Патріотизм заохочує громадян бути активними учасниками процесу побудови суспільства, сприяючи покращенню життя своєї країни.

Ця концепція може існувати в різноманітних культурних контекстах і користуватися перевагою до різних культурних меншин, мов і традиційних груп у суспільстві. У цьому аспекті патріотизму погіршується єдність, залишаючи місце для різноманітності.

Освіта другої важливу роль у формуванні патріотичних цінностей і свідомості. Вона закликала знайомити студентів з історією, культурою та цінностями своєї країни, розвивати критичне мислення та підкреслювати важливість громадянської відповідальності.

Важливо зазначити, що патріотизм можна співвідносити з іншими світоглядами та переконаннями. У сучасному суспільстві патріотизм відкриває відкритий діалог і розуміння різних точок зору, сприяючи створенню культури, яка цінує національні інтереси, але визнає глобальні виклики.

Особливості формування патріотизму як частини національної ідентичності майбутніх педагогів у закладах вищої освіти є важливою темою

для дослідження. Це дозволяє не лише оцінити громадянську позицію майбутніх вчителів, але й їхню здатність передавати патріотичні цінності своїм учням.

Майбутні педагоги повинні усвідомлювати свою провідну роль у вихованні патріотизму серед молодого покоління. Вони будуть мати приклад для дослідження, надихати своїх студентів і сприяти їхньому усвідомленню громадянських обов'язків. Знання історії своєї країни, національних і культурних традицій дозволяє майбутнім педагогам навчатися молодь поважати і цінувати національну спадщину.

Майбутні педагоги сприяють формуванню громадянської свідомості у студентів, мотивуючи їх до участі в громадському житті, соціальних ініціативах і вирішенні глобальних проблем. Таким чином, освітній процес стає інструментом не лише академічного, а й патріотичного розвитку студентів.

Педагоги грають важливу роль у формуванні критичного мислення у студентів, допомагаючи їм неупереджено оцінювати національну політику, історичні події та сучасні суспільні явища. Вони повинні наголошувати на значній різноманітності думок і культурного багатства, сприяючи формуванню поваги до альтернативних точок зору.

Майбутні педагоги мають продемонструвати власним прикладом патріотизм у професійній діяльності та особистому ставленні до своєї країни. Вони повинні не лише вчити студентів патріотичних цінностей, але й особисто втілювати їх у життя. Знання про негативні явища, такі як розпалювання міжнаціональної ворожнечі, є успіхом для майбутніх педагогів, що дозволяє їм ефективно протидіяти подібним проявам і сприяти гармонійному співіснуванню в освітньому середовищі.

Педагоги також мають підтримувати розвиток ініціатив, які сприяють формуванню патріотизму у студентів. Це може бути участь у громадських проектах, волонтерських рухах, культурних і соціальних заходах, що

стимулюють активізацію громадянської позиції та усвідомлення важливості поза кожним у розвитку своєї країни.

Патріотизм є фундаментальною складовою національної ідентичності та громадянської свідомості. Він проявляється через повагу до історії, культурного спадку, виконання громадянських обов'язків та активну участь у суспільному житті. Водночас патріотизм має бути багатовимірним, інклюзивним і розвивати культурну різноманітність та плюралізм поглядів у суспільстві.

Формування патріотизму у майбутніх педагогів потребує системного підходу, що враховує такі важливі аспекти, як освітній процес, виховання громадянської відповідальності, розвиток навички критичного мислення та об'єктивного підходу до оцінки реальності. Не менше є особистий приклад педагогів, їх ставлення до своєї країни та здатність досягати студентів до активної громадянської позиції.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Інноваційні педагогічні технології у патріотичному вихованні студентів

Інноваційні педагогічні технології є інструментом у процесі патріотичного виховання студентів в університетському середовищі. Вони спрямовані на активізацію навчального процесу, забезпечення інтерактивної взаємодії між викладачами та студентами, а також на створення умов для формування національної свідомості, громадянської відповідальності та почуттів патріотизму у молодого покоління.

Одним із найпоширеніших підходів у патріотичному вихованні є використання інтерактивних технологій. Ці методи дозволяють залучити студентів до активного обговорення важливих соціальних та національних питань, стимулюють розвиток критичного мислення та вміння працювати в команді. Серед найефективніших інструментів можна виділити:

- Дискусії та дебати.

Обговорення історичних подій, сучасних викликів і проблем, пов'язаних із національною безпекою та культурною ідентичністю, сприяє усвідомленню студентами своєї ролі в розвитку суспільства.

- Кейсові методи.

Розгляд реальних або вигаданих ситуацій, пов'язаних із патріотичними проявами, дозволяє студентам шукати оптимальні рішення, формуючи почуття відповідальності перед суспільством.

- Квести.

Навчальні ігри з елементами патріотизму сприяють командній роботі та інтеграції історичних знань у практичні завдання.

У сучасному університетському середовищі важливою складовою патріотичного виховання стає інтеграція цифрових технологій. Використання інформаційно-комунікаційних засобів дозволяє створювати навчальні програми, які запитують студентів та актуальні виклики.

- Мультимедійні презентації.

Використання відео- та аудіоматеріалів, які висвітлюють історичні події, національні досягнення та культурні цінності, хочуть студентам глибше розуміти значення патріотизму.

- Онлайн-платформи та віртуальні симуляції.

Завдяки цим інструментам студенти можуть вивчати важливі аспекти державного будівництва, брати участь у віртуальних турах визначними місцями країни чи розв'язувати соціальні кейси.

- Соціальні мережі.

Використання соцмереж для створення тематичних спільнот, обговорень чи просування патріотичних ініціатив є дієвим способом залучення молоді до громадянської активності.

Патріотичне виховання ефективно здійснюється через залучення студентів до проектної діяльності. Проекти, що мають патріотичну спрямованість, стимулюють розвиток творчих здібностей, ініціативності та відповідальності.

Приклади таких проектів:

- ❖ Організація патріотичних заходів.

Студенти можуть брати участь у підготовці культурних фестивалів, днів пам'яті, виставок, присвячених національним героям та подіям.

- ❖ Дослідницькі проекти.

Вивчення історії рідного краю, документування культурної спадщини або аналіз сучасних викликів, пов'язаних із патріотизмом.

- ❖ Волонтерські програми.

Студенти можуть організовувати благодійні акції, підтримувати соціальні ініціативи, спрямовані на допомогу армії чи внутрішньо переміщеним особам. Гейміфікація у виховному процесі.

Інтеграція ігрових елементів у навчальний процес підвищує мотивацію студентів та кращий засвоюваний матеріал. Гейміфікація дозволяє припинити патріотичне виховання на захопливу і творчу діяльність. Приклади:

✓ Ігрові сценарії.

Проведення рольових ігор, де студенти виконують завдання, пов'язані з історичними подіями або соціальними питаннями.

✓ Патріотичні вікторини.

Організація інтелектуальних змагань на тему культури, історії та сучасності України.

✓ Мобільні добавки.

Розробка інтерактивних додатків, які заохочують до вивчення історії та культури країни.

Інноваційні педагогічні технології у патріотичному вихованні студентів університетів забезпечують інтерактивність, актуальність та ефективність навчального процесу. Вони дозволяють підключати традиційні форми навчання із сучасними підходами, сприяючи формуванню національної свідомості, громадянської відповідальності та активної життєвої позиції у студентській молоді.

2.2. Інтерактивні методи (тренінги, квести, дебати) як засіб підвищення патріотичної свідомості університетської молоді

Інтерактивні методи є одним із найбільш ефективних інструментів у процесі патріотичного виховання студентів, після чого вони можуть активно залучити молодь до навчального процесу, сприяють розвитку критичного мислення, навичок комунікації, роботи в команді та формуванню громадянської відповідальності. Тренінги, квести та дебати виконують важливу роль у створенні інтерактивного освітнього середовища, яке стимулює патріотичну свідомість та сприяє формуванню почуття гордості за свою країну, її культуру, традиції та історію (додаток А).

Тренінги є інтерактивними заходами, які базуються на груповій роботі та активному залученні учасників до виконання практичних завдань. У контексті патріотичного виховання вони спрямовані на:

- розвиток громадянської відповідальності;
- підвищення рівня обізнаності студентів про національну історію, культуру та традиції;
- формування стійких патріотичних переконань.

Методика проведення тренінгів:

Інформаційні блоки: викладачі або запрошені експерти презентують інформацію про історичні події, національних героїв чи культурну спадщину країни.

Практичні вправи: учасники забезпечують завдання, спрямовані на аналіз певних соціально-політичних ситуацій, розв'язання кейсів або створення презентацій, які підкреслюють значення патріотизму.

Рефлексія: наприкінці тренінгу обговорюються результати, що сприяють усвідомленню отриманого досвіду.

Приклад тренінгу:

Тренінг на тему «Національні символи України: історія та сучасність» включає такі елементи:

- вікторини на знання державних символів;
- робота в групах над створенням сучасного проекту, що популяризує національну символіку;
- аналіз історичних документів або відеоматеріалів.

Квести є інноваційною формою навчання, яка дозволяє студентам зануритися в інтерактивний процес, що складається з елементів гри, навчання та дослідження.

Основні переваги квестів:

- створення умов для активної участі студентів у вивченні історії та культури;
- стимулювання командної роботи та взаємодії;

- інтеграція теоретичних знань із практичною діяльністю.

Організація квестів:

Квести можуть бути присвячені історичним подіям, визначним особам чи культурним надбанням України. Квест «Шляхами козацької слави» та «Міфи та реальність української історії».

Локація: університетські аудиторії, міські парки, музеї або культурні центри.

Завдання: учасники забезпечують різноманітні завдання, як-от розгадування головоломок, проходження інтелектуальних чи фізичних випробувань, збирання фрагментів історичних артефактів.

Приклад квесту:

Квест «Видатні українці»: студенти проходять етапи, кожен з яких присвячений визначній історичній особистості. Для переходу на наступний рівень команди мають виконати завдання: наприклад, відновити хронологію подій або знайти відповідь у наукових матеріалах.

Дебати є ефективним методом формування критичного мислення, навичок публічного виступу та здатності аргументовано відстоювати свою позицію. У патріотичному вихованні студентам вони можуть глибше осмислити національні питання та підвищити обізнаність у сфері історії, культури та соціальної відповідальності.

Етапи організації дебатів:

Вибір тематики: теми мають бути актуальними та викликають інтерес у студентів, наприклад, "Чи є патріотизм основою національної єдності?" або "Роль української мови у формуванні національної ідентичності".

Розподіл ролей: учасники поділяються на команди, які виступають за або проти певної позиції.

Проведення дебатів: кожна команда аргументує свою точку зору, наводить докази та відповідає на питання опонентів.

Оцінювання: викладачі або запрошені експерти оцінюють якість аргументації, публічних виступів і здатність студентів працювати в команді.

Результати дебатів:

- розвиток навичок аналізу й оцінки інформації;
- формування вміння аргументовано висловлювати думку;
- підвищення рівня обізнаності з національних питань.

Інтерактивні методи, такі як тренінги, квести та дебати, створюють динамічне освітнє середовище, яке підвищує підвищення патріотичної свідомості студентів. Завдяки залученню молоді до активної участі ці методи не тільки формують знання про національну історію та культуру, а й сприяють розвитку громадянської відповідальності, критичного мислення та навичок командної роботи. Університетське середовище, побудоване на інтерактивних технологіях, здатне виховувати свідомих громадян, які готові зробити внесок у розвиток своєї країни.

2.3. Волонтерська діяльність як ефективний метод патріотичного виховання молоді в умовах повномасштабного військового вторгнення росії

Волонтерська діяльність є унікальним і потужним інструментом патріотичного виховання, який допомагає формувати громадянську відповідальність, співчуття, солідарність і готовність допомагати іншим. В умовах повномасштабної війни, коли Україна стикається з викликами збереження суверенітету та національної ідентичності, волонтерство стало основою громадянської активності та патріотичного об'єднання суспільства.

Волонтерська діяльність під час війни не лише сприяє вирішенню нагальних проблем, таких як підтримка військових, внутрішньо переміщених осіб, надання гуманітарної допомоги, а й формує у молоді:

- ❖ Громадянську свідомість.

Молодь усвідомлює свою роль у суспільстві та відчуває власний внесок у боротьбу за національні інтереси.

- ❖ Почуття єдності.

Волонтерські ініціативи об'єднують людей навколо спільної мети, що сприяє зміцненню національної згуртованості.

❖ Патріотичну відповідальність.

Молодь усвідомлює, що їхні дії впливають на добробут громади і країни в цілому.

Форми волонтерської діяльності в умовах війни

1. Допомога Збройним Силам України

Молодь активно бере участь у підтримці військових, організовуючи акції зі збору коштів, продуктів харчування, медикаментів, теплового одягу тощо.

Ініціативи:

- ✓ Організація благодійних ярмарків і концертів для збору коштів.
- ✓ Плетіння маскувальних ситок, пошиття балаклав чи форми.
- ✓ Підготовка гуманітарних вантажів на передову.

2. Робота з внутрішньо переміщеними особами (ВПО)

Університетська молодь організовує центри допомоги для ВПО, надаючи їм необхідну підтримку.

Основні напрями діяльності:

- ✓ Забезпечення продуктами харчування, одягом, ліками.
- ✓ Допомога у пошуку тимчасового житла.
- ✓ Проведення психологічних консультацій та дитячих занять для сімей із дітьми.

3. Участь у гуманітарних проєктах

Молодь залучається до національних і міжнародних проєктів, спрямованих на рішення гуманітарних криз.

Приклади проєктів:

- ✓ Співпраця з Червоним Хрестом, Save the Children, міжнародними фондами.
- ✓ Організація навчальних курсів з надання першої медичної допомоги.
- ✓ Залучення до логістичних операцій з надання гуманітарної допомоги.

4. Інформаційна волонтерська діяльність

В умовах війни інформаційний фронт стає критичним. Молодь активно бере участь у боротьбі з пропагандою та розповсюдженням правдивої інформації про погіршення в Україні.

Діяльність:

- ✓ Ведення сторінок у соціальних мережах, які висвітлюють події в Україні.
- ✓ Організація онлайн-лекцій та заходів для іноземної аудиторії.
- ✓ Поширення інформації про збір коштів або необхідну допомогу.
- ✓ Волонтерство як педагогічний інструмент

Волонтерська діяльність сприяє розвитку важливих рис характеру, таких як емпатія, толерантність, ініціативність і відповідальність. Вона закінчила молоді усвідомлювати свою роль у суспільстві та вчити діяти у складних реаліях.

Університети можуть організовувати спеціальні програми з волонтерської діяльності як частину освітнього процесу.

Можливі форми:

- Створення волонтерських клубів.
- Інтеграція практичних занять із волонтерськими ініціативами (наприклад, студентів медичних спеціальностей залучають до курсів першої допомоги).
- Підтримка студентських проєктів, спрямованих на допомогу армії чи громадам.

Викладачі можуть виступати координаторами та викладачами, допомагаючи студентам розробляти волонтерські проєкти, оцінювати їх ефективність і забезпечувати підтримку.

Приклади успішних ініціатив

- «Студенти для армії»: організація в університетських пунктах зі збору гуманітарної допомоги військовим.

- "Відкрите серце": волонтерський проект, спрямований на інтеграцію ВПО в студентське життя через спільні заходи, майстер-класи та спортивну активність.
- Інформаційний фронт: створення студентською платформою для висвітлення подій в Україні на міжнародному рівні.

Вплив волонтерства на патріотичне виховання

- Формування громадянської активності: волонтерська діяльність у розумінні важливості особистого внеску в успіх країни.
- Розвиток національної гордості: участь у волонтерських ініціативах підтримує почуття гордості за свій народ та країну.
- Зміцнення соціальних зв'язків: волонтерство об'єднання людей різного віку та професій, створюючи атмосферу єдності та підтримки.
- Підготовка до громадянського життя: Студенти підтримують досвід, який разом з ними стане активними громадянами.

Отже, волонтерська діяльність є одним із найефективніших методів патріотичного виховання молоді, особливо в умовах повномасштабної війни. Вона не тільки вирішує актуальні соціальні проблеми, але й формує національну свідомість, громадянську відповідальність та солідарність серед студентської молоді. Інтеграція волонтерства в університетське життя для сприяння вихованню нового покоління громадян, готових захистити та розвивати свою країну.

Висновок до розділу 2

Інноваційні педагогічні технології є потужним засобом формування патріотичних почуттів у студентів, оскільки вони інтегрують сучасні освітні інструменти із виховною службою. Використання мультимедійних презентацій, онлайн-платформи, віртуальних симуляцій та соціальних мереж дозволяє створити сучасне навчальне середовище, яке відповідає потребам молоді та національним завданням.

Проектні технології ви використовуєте ефективним інструментом у залученні студентів до аналізу та популяризації національних цінностей через створення культурних заходів, дослідницьких ініціатив і волонтерських програм. Залучення ігрових елементів, таких як вікторини чи мобільні додатки, сприяє підвищенню мотивації студентів та інтерактивності навчального процесу.

Таким чином, інноваційні технології не тільки формують патріотичну свідомість, а й забезпечують розвиток критичного мислення, креативності та командної роботи.

Інтерактивні методи, такі як тренінги, квести та дебати, демонструють високу ефективність у патріотичному вихованні студентів завдяки їхній здатності забезпечити активну участь молоді в навчальному процесі.

Тренінги сприяють розвитку громадянської відповідальності, формуванню стійких патріотичних переконань і підвищенню обізнаності студентів про національну культуру, традиції та історію. Вони надають учасникам практичний досвід роботи в групах, стимулюють рефлексію та посилюють мотивацію до активної громадянської позиції.

Квести об'єднують навчання, гру та взаємодію, дозволяючи студентам вивчати історію та культуру України в захопливій формі. метод полегшення командної роботи, інтеграції знань і цієї практичної діяльності, формуючи патріотичну свідомість.

Дебати стимулюють розвиток критичного мислення, навичок публічного виступу та вміння аргументовано висловлювати свою думку. Тематика дебатів, пов'язана з національною ідентичністю та патріотизмом, пропонує студентам осмислювати актуальні суспільні виклики та формувати громадянську позицію.

Інтерактивні методи створюють сприятливе середовище для формування національної свідомості, комунікаційних навичок і міжособистісної взаємодії студентів.

Волонтерська діяльність в умовах війни стала одним із факторів формування патріотизму серед молоді. Участь студентів у волонтерських ініціативах, таких як підтримка Збройних Сил України, допомога внутрішньо переміщеним особам, організація благодійних акцій та інформаційна діяльність, сприяння розвитку громадянської відповідальності, єдності та національної гордості.

Волонтерство дозволяє студентам усвідомити свою роль у збереженні національних інтересів і підтримці країни у складні часи. Залучення університетів до організації волонтерських програм робить цей процес системним і сприяє інтеграції патріотичного виховання в навчальний процес.

Таким чином, волонтерська діяльність надає практичну допомогу з виховання патріотичних цінностей, формуючи стійку національну свідомість у студентів та сприяючи їх активній громадянській позиції.

Розглянуті методи і підходи — інноваційні педагогічні технології, інтерактивні методи та волонтерська діяльність — забезпечують комплексний підхід до патріотичного виховання студентів в умовах університетського середовища. Вони не можуть лише передати знання про національні цінності, а й активно залучити молодь до формування власної громадянської позиції, розвитку в них відповідальності, ініціативності та патріотизму.

Інтеграція цих методів у навчальний процес сприяє створенню ефективного середовища, яке готує студентів до свідомого громадянського життя і формує покоління, здатне брати активну участь у розбудові країни.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАКТИЧНИХ АСПЕКТІВ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ

3.1. Організація та методологія дослідження

Метою даного дослідження стало створення та перевірка методики, спрямованої на формування патріотизму як складового елемента національної ідентичності у майбутніх педагогів, які навчаються в закладах вищої освіти. Для реалізації цієї мети були поставлені наступні завдання:

1. Розробити та представити модель експериментальної методики, що забезпечує формування патріотизму як частини національної ідентичності у майбутніх педагогів. Дана модель мала на меті переосмислення підходів до навчання, визначення оптимальних форм, методів, засобів і технологій, які сприяють вихованню патріотизму у студентів педагогічних закладів.
2. Створити систему завдань, кейсів з патріотичним змістом і вправ, які забезпечують розвиток патріотичної свідомості, обґрунтувавши їхню педагогічну ефективність та доцільність.
3. Розробити інтерактивну навчальну гру у форматі вебквесту, спрямовану на формування патріотичних цінностей, національної ідентичності, соціокультурних знань, а також на розуміння ключових суспільно-політичних понять.
4. Оцінити ефективність запропонованої методики, використовуючи розроблені вправи, завдання та вебквест, із метою перевірки їхньої практичної результативності.

Аналіз теоретичної та методичної бази дозволив розробити педагогічну модель, що сприяє формуванню патріотизму як складника національної ідентичності майбутніх педагогів. Основою цієї методики стали принципи

компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, текстоцентричного та ситуаційного підходів.

На базі цих принципів був запропонований алгоритм формування патріотизму, що передбачає кілька етапів: організаційний, пізнавально-практичний, самостійний та контрольний-підсумковий.

В рамках експериментального етапу були реалізовані такі кроки:

1. Включення патріотичного контексту до навчального процесу. Це сприяло формуванню цінностей, характерних для громадян демократичного суспільства, та стимулювало відповідальне ставлення до патріотичних проявів.
2. Забезпечення студентів необхідними знаннями у галузі патріотизму, розвиток їхніх мовних, комунікативних та соціокультурних навичок для розуміння значення патріотизму як частини національної ідентичності.
3. Активне залучення студентів до вирішення завдань патріотичної тематики, що передбачає аналіз і оцінку сучасних суспільно-політичних реалій, формування власної громадянської позиції та вміння її висловлювати.

Спираючись на нормативні документи, наукові дослідження та педагогічну практику, були визначені чотири основні напрями впровадження ідей формування патріотизму: це напрями, пов'язані з підходами, ресурсами, технологіями та іншими педагогічними механізмами, які сприяють вихованню патріотичної свідомості у студентів.

Розуміння, аналіз, інтерпретація та критичне оцінювання інформації спрямовані на збагачення словникового запасу студентів, формування у них національних і загальнолюдських цінностей, орієнтацію на європейські стандарти, а також на розвиток патріотичної свідомості.

Комунікація з іншими людьми як в усній, так і в письмовій формах, обробка й активне використання інформації в різноманітних комунікативних ситуаціях слугують засобом досягнення патріотичних цілей. Цей процес охоплює висловлення власних думок, почуттів, ставлення та ідей, а також взаємодію з

літературними джерелами, включаючи цифровий контент. Увага приділяється дотриманню норм української етикетної культури, аргументуванню громадянської позиції та аналізу індивідуального мовлення.

Вивчення й активне застосування мовних засобів необхідні для реалізації творчих проєктів. Особливість представленої методики полягає у значущості емоційно-ціннісного аспекту. Основою всіх завдань є відкритий ціннісний контекст або його самостійне доповнення. Завдання студентів — усвідомлювати й аналізувати цінності, які впливають на їхні дії й рішення.

Методика враховує сучасні підходи до формування патріотизму, акцентуючи увагу на важливості особистісного, компетентісного, діяльнісного й ціннісного аспектів навчання.

Особистісно орієнтований підхід у цій методиці зосереджений на вихованні патріотично налаштованих, національно свідомих майбутніх педагогів. Його суттю є формування поваги до держави як національної цінності, стимулювання розуміння її значущості, а також шанобливе ставлення до українського народу, законів і традицій. Цей підхід сприяє розвитку в студентів національної ідентичності як громадян України та вдосконаленню їхніх комунікативних навичок у соціумі.

Методика акцентує увагу на ознайомленні студентів із національними й загальнолюдськими цінностями. Викладачі застосовують різні підходи до розмежування й аналізу цих цінностей, які слугують основою для осмислення соціальних явищ і процесів. Через вивчення, аналіз і практичне застосування навчальних матеріалів студенти розвивають патріотичну свідомість і здатність чітко формулювати свої думки та ідеї.

Ключовим елементом методики є впровадження ціннісного компонента в усі напрями діяльності. Цінності пов'язані з демократичними принципами, такими як толерантність, свобода, гідність, мовна стійкість, мовний патріотизм, демократія та право вибору.

Методика також приділяє значну увагу розвитку медіаграмотності як ключової навички сучасного громадянина. Ця компетентність допомагає

критично аналізувати інформацію, уникати впливу маніпулятивних текстів і протидіяти загрозам, спрямованим на підрив національних інтересів, моральних принципів суспільства, а також основних прав і свобод людини.

Формування мовно стійкої, патріотично свідомої особистості є пріоритетним завданням. Студентам пропонується опрацьовувати такі тексти, як «Престиж мови», «Патріотизм і націоналізм: у чому ж різниця?», уривки з твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», а також праці мовознавців, зокрема Б. Антоненка-Давидовича, І. Ющука, І. Огієнка, і поезію Т. Шевченка, Лесі Українки, Г. Потопляка та інших.

Для розширення життєвого досвіду майбутніх педагогів, усвідомлення ролі української мови як цінності, розвитку мовної стійкості й медіаграмотності були визначені відповідні завдання.

1. Аналіз стрічки новин у соціальних мережах.

Проаналізуйте перші 10 дописів у будь-якій соціальній мережі. Зверніть увагу на мову, якою користуються автори дописів, та оцініть, як це впливає на їхню мовну стійкість. За результатами роботи складіть короткий аналітичний звіт на тему: «Мовне питання у соцмережах».

2. Розробка плану підвищення престижу української мови.

Створіть детальний план заходів, спрямованих на популяризацію державної мови серед мешканців вашого населеного пункту (міста або села).

Структура запропонованих завдань:

- Перцептивна діяльність:

На першому етапі виконання завдання передбачає читання або прослуховування текстів. Студенти аналізують стиль мовлення, визначають основну тему та ключові ідеї матеріалу.

- Мовна продуктивність:

Другий етап включає відповіді на запитання, які стимулюють активність у формулюванні власних думок. Завдання спрямовані на розвиток умінь аналізувати та синтезувати інформацію, критично оцінювати текст і виявляти його ціннісний зміст.

❖ Актуалізація знань:

На третьому етапі акцент робиться на повторенні та застосуванні супровідних знань, навичок і умінь, що необхідні для вирішення конкретних завдань.

❖ Створення власних текстів:

Четвертий етап передбачає текстотворчу діяльність. Студенти пишуть тексти різних жанрів, що сприяє розвитку креативності та вмінь застосовувати мовні засоби у реальних ситуаціях.

Ціль завдань: усі запропоновані завдання спрямовані на всебічний розвиток громадянської компетентності студентів. Вони включають:

- Ціннісний компонент: формування національних і культурних орієнтирів.
- Знаннєвий компонент: засвоєння нових знань з української мови та літератури.
- Діяльнісний компонент: удосконалення практичних умінь.
- Поведінковий компонент: розвиток навичок самоконтролю та самовдосконалення.

Робота з текстами, виконання завдань та рефлексія допомагають студентам усвідомлювати свою роль як активних громадян. Завдяки цьому вони не лише збагачують свій лексичний запас, а й розвивають творче мислення та здатність до мовної взаємодії.

Приклад комплексного завдання:

❖ Групова робота: уявіть, що ви створюєте словник старовинної української лексики під назвою «Музей слів».

Виписіть слова, які, на вашу думку, можуть бути внесені до цього словника. Обґрунтуйте свій вибір.

Призначте відповідальних за пошук значень цих слів та ілюстрацій до них. Використовуйте інтернет-ресурси, а також спілкуйтеся зі старшим поколінням (бабусями, дідусями), щоб з'ясувати, чи знайомі їм такі слова.

Презентуйте результати командної роботи, додавши приклади вживання слів у контексті.

Рефлексія: на основі виконаного завдання напишіть аргументативне есе на тему: «Українська застаріла лексика – національне надбання чи лише музейні експонати?».

Запропоновані завдання мають подвійне призначення. З одного боку, вони сприяють активному залученню студентів до процесу здобуття й поглиблення знань з української мови, формуванню мовних навичок і вмій. З іншого боку, вони виконують виховну функцію, спрямовану на розвиток цінностей, переконань та громадянської позиції майбутніх педагогів.

Бережімо слова, що з минулого, з того ще часу,
Що колись слугували, були нам за суть і за зміст.
Колись "в ганок" ми йшли, а тепер ідемо "на терасу".
І палили ми піч, і варили капусту у піст.
А тепер в нас "камін". Не у всіх, але слово в пошані.
Не фіранка – ролета. Не будильник – в кишені смартфон.
У нас очі сумні, не щасливі чомусь, не весняні.
У нас льону так мало, один лише пластик, нейлон.
Збережімо слова у музеї, в шуфляді, у скрині.
Бо прогрес поглинає і ступи, й цеберка, й серпи.
Збережімо рядно і озера, й річки лебедині.
Не забудьмо, чим мати в'язала у жнива снопи.
Перевесла і цурки. Півкопи, і стерні, і стерні,
І мантачка й коса. І покоси трави до колін.
Ну а нині комбайни, "Джон діри" беушні, модерні.
Ну а нині дивани, де стільчик стояв і ослін.
Низка слів в небутті. І предмети з селянської хати –
Коцюба, чаплія, припік, челюсті, піч.
Відійшли в забуття жертки, груби, загати.
І ніхто вже не каже слова генцур, сулія і пріч.

Спочиває шафарня. Бодня вкрилась солоною сіллю.
Ночви теж в забутті, і коромисло, прачка і прач.
Кожухи, кожушанки побиті і часом, і міллю.
І давно не мете мокре листя з берези деркач.
Не забудьмо своє. Бо чуже воно нас не жаліє.
І будуймо свій дім, свою долю у ріднім краю.
Бо озерце любові щодня на міліметр міліє.
Але квітка посіяна квітнути стане в маю! (Г. Потопляк)

Згідно із зазначеною методикою, комплексні завдання, спрямовані на розвиток компетентності, включають написання текстів у різних мовних жанрах, таких як інструкції, рекомендації тощо. У цій методиці значна увага приділяється розвитку навичок студентів у вирішенні громадянських питань як представників української мовної спільноти. Для досягнення цієї мети доцільно використовувати ситуаційний підхід, що передбачає створення конкретних ситуацій, їх аналіз та пошук шляхів вирішення поставлених проблем.

У процесі такого навчання майбутні педагоги формують уміння критично і творчо мислити, аналізувати обставини, ухвалювати обґрунтовані рішення, ефективно працювати в команді та будувати партнерські відносини.

Особливістю впровадження ситуаційного підходу в освітній процес мовної освіти є те, що для кожного аспекту громадянської компетентності, яку необхідно розвивати у студентів як носіїв української мови, добирається відповідна ситуація. Вона тісно пов'язується з мовною або мовленнєвою темою уроку, що дозволяє поєднати мовне навчання з вихованням громадянської свідомості.

Таким чином, ситуаційний підхід відіграє ключову роль у рамках даного дослідження, забезпечуючи ефективне формування громадянської компетентності та мовної стійкості майбутніх педагогів.

3.2. Діагностика вихідного рівня сформованості патріотизму як компоненту національної ідентичності майбутніх педагогів закладів вищої освіти

На основі проведеного теоретичного аналізу було визначено основні компоненти патріотизму як складової національної ідентичності майбутніх педагогів закладів вищої освіти: когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний і практичний. Для дослідження особливостей прояву патріотизму у студентів під час констатувального експерименту застосовуються різноманітні методи науково-педагогічного аналізу, зокрема анкетування студентів і викладачів, бесіди, аналіз результатів творчої діяльності студентів та спостереження.

До експерименту було залучено 35 студентів-бакалаврів, які навчаються за спеціальністю 015.37 «Професійна освіта (Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та харчових технологій)» у Національному університеті біоресурсів і природокористування України.

Результати опитування, проведеного до початку експерименту, показали, що більшість студентів-бакалаврів мають загальне виявлення про поняття "патріотизм". Так, на запитання: "Який зміст Ви вкладаєте в поняття "патріотизм"?" та "У чому, на ваш погляд, проявляється таке явище, як "патріотизм"?" понад 85,1% студентів дали загальні характеристики цього поняття.

На відповіді на запитання: «Назвіть людей, які, за Вашою думкою, можуть служити взірцем патріота» змістовно відповіли:

серед студентів третього курсу — 86,1%;

серед студентів другого курсу — 61,5%;

серед студентів четвертого курсу — 78,2%.

Запитання: "Які вчинки студентів Ви б віднесли до числа "патріотичних"?" виявилось складнішим для респондентів. Змістовні відповіді дали:

78,8% студентів другого курсу;

63,0% студентів третього курсу;

78,8% студентів четвертого курсу.

Особливі занепокоєння викликають відповіді студентів на запитання: «Назвіть книги, які Ви прочитали за останній рік, у яких змальовуються патріоти своєї держави». Попри те, що 75% студентів другого курсу, 66,7% студентів третього курсу і 46,2% студентів четвертого курсу сказали, що читають книги, поглиблений аналіз засвідчень, що більшого це література, пов'язана з університетською програмою, або художні твори. , які часто повторюються серед відповідей (очевидно, під впливом друзів чи однокурсників).

Студентам зайнятості патріотизм як любов до рідного народу, готовність захистити свою державу, знання рідної мови, бажання жити і служити Україні. Водночас їхні життєві ідеали включають такі цінності, як соціальне становище, самостійність, незалежність, індивідуальність, справедливість, доброта, освіта, спорт, розваги, здоров'я, гроші, влада, життя з коханою людиною. Разом із цим, 59,6% студентів контрольної групи не визнали чітко програму своїх життєвих ідеалів (рис. 2.1).

Поглиблений порівняльний аналіз відповідей 35 студентів-бакалаврів спеціальності 015.37 дозволив дійти висновку про важливість подальшого вдосконалення методик формування патріотизму, які враховували специфіку сучасних викликів і орієнтували студентів на глибше усвідомлення значення національних цінностей.

Ідеали	Вірність Батьківщині і служіння їй	Гроші, особисте матеріальне благополуччя	Кінозірки, співаки, артисти, спортсмени	Сімейне благополуччя	Інше	Відсутність ідеалів	Власна негативна оцінка молоді ідеалу
Респонденти	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Експериментальна група	24,2	21,2	3,0	21,2	6,1	24,3	0
Контрольна група	12,1	45,4	0	15,1	9,2	18,2	0

Рисунок 2.1. Ідеали сучасної студентської молоді, (у %)

В результаті проведеного опитування встановлено, що сучасна молодь найбільше орієнтується на таких взірців, як співаки, артисти (здебільшого зарубіжні), спортсмени та блогери. Розподіл відповідей серед студентів різних курсів був наступним: другокурсники — 19,4%, третьоккурсники — 37,2%, четвертокурсники — 22,3%. Крім того, молодь також звертає увагу на державних діячів та політиків, але цей показник має дещо інші пропорції: другий курс — 28,6%, третій курс — 20,6%, четвертий курс — 29,9%.

Серед історичних постатей, чиє життя було прикладом служіння Україні, студенти називали Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Миколу Хвильового, Володимира Винниченка, Симона Петлюру та Івана Франка. Окрім того, серед державних діячів минулого, яких бакалаври вважають взірцями, були виділені Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа та Михайло Грушевський.

На запитання: «Назвіть п'ять історичних осіб, життя яких, на вашу думку, було прикладом патріотичного служіння Україні?» повністю відповіли: 80% студентів другого курсу, 60,3% третього курсу та 66,7% четвертого курсу. Ці показники демонструють, що знання респондентами історії своєї країни, зокрема рідного краю, залишаються недостатніми.

Щодо запитання: «Чи є серед ваших знайомих люди, чиє життя могло б слугувати прикладом патріотизму? Хто вони?» — повні відповіді надали

63,6% третьокурсників, 49,4% четвертокурсників і лише 43,1% другокурсників.

Таким чином, отримані результати вказують на потребу у посиленні виховної роботи зі студентами, спрямованої на формування глибшого усвідомлення історичного спадку та патріотичних цінностей.

Таблиця 2.1.

Взірці для наслідування сучасної молоді, у %

Взірці	Батьки, рідні, близькі	Педагоги	Державні діячі, політики	Патріоти, ветерани війни	Співаки, артисти, спортсмени	Інші категорії людей	Відсутні зразки для наслідування
Респонденти							
Експериментальна група	9,9	5,1	28,6	5,2	19,4	12,9	18
Контрольна група	8,1	5,5	29,9	6,5	22,3	10,1	17

Є помітне занепокоєння тим, що серед осіб, які могли б слугувати прикладом для молоді та впливати на неї, майже не зустрічаються батьки, родичі, вчителі, патріоти чи ветерани війни. На жаль, значна кількість студентів взагалі не має чітко визначеного зразка для наслідування. Це підтверджують результати опитування: лише 21,2% третьокурсників, 18,2% другокурсників і 36,4% четвертокурсників віднесли до цієї категорії зазначених осіб.

Відповіді респондентів на запитання про «Ідеали, які притаманні сучасній молоді» та «Найважливіше в житті для молоді» викликають серйозне занепокоєння. Лише 24,2% студентів четвертого курсу висловили вірність Україні та готовність служити їй. Серед студентів другого курсу цей показник становить 16,1%, а серед третьокурсників — лише 13,2%.

Натомість гроші та особистий матеріальний добробут називають найважливішими життєвими цінностями 35,4% другокурсників, 19,1% третьокурсників і 21,2% четвертокурсників.

Комплексний аналіз даних показує, що значна частина респондентів не має чітких ідеалів. Зокрема, це стосується 20,3% студентів другого курсу, 18,2% третього курсу та 29,6% студентів четвертого курсу.

Юнаки та дівчата, які брали участь у дослідженні, загалом мають базове уявлення про структуру своєї держави. Вони усвідомлюють, в якій країні проживають, і знають основні державні символи: герб, гімн і прапор. Більшість також розуміє, що демократія передбачає свободу висловлювання думок, владу народу та рівність перед законом. Деякі респонденти включають до ознак демократії також поняття рівноправ'я та можливість вільно виражати свої бажання.

Однак 30% учасників опитування не змогли відповісти на запитання, пов'язані з демократією.

Щодо знання принципу поділу влади, більшість опитаних усвідомлюють розподіл на законодавчу, виконавчу і судову гілки, а також розуміють важливість недопущення концентрації влади в одних руках. Проте 68% респондентів контрольних груп не мають уявлення про функціонування місцевих, районних та обласних рад.

Також виявлено, що частина молоді має хибне уявлення про патріотизм, ототожнюючи його з обов'язковим членством у політичній партії.

Молодь часто визначає своїх однокурсників як приклади патріотизму, керуючись такими якостями, як працездатність, стійкість і відповідальність. Проте в контрольних групах близько 70% респондентів не змогли назвати жодного прикладу, що відповідав би цим критеріям.

На запитання «Кого із своїх одногрупників Ви назвали б патріотом? Чому?» чітку відповідь надали лише 48% студентів четвертого курсу, 36,4% студентів третього курсу та 42,4% студентів другого курсу.

Щодо запитання «Який із Ваших вчинків можна віднести до числа патріотичних?» ситуація виглядає подібною: повноцінні відповіді дали 60,6% однокурсників, 37,3% трьохкурсників і 51,5% четвертокурсників.

Цікаво, що серед прикладів для наслідування молодь називає такі постаті, як Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Леся Українка, Віктор Ющенко, а також популярних артистів, кіногероїв, Президента України, учасників молодіжних рухів та відомих

блогерів із платформ TikTok, YouTube, Instagram. Водночас кожен п'ятий респондент заявив про відсутність у нього будь-яких орієнтирів для наслідування.

На запитання анкети «Чи готові Ви захищати свою Вітчизну від ворогів?» більшість молоді (48,1%) відповіли ствердно, що свідчить про певний рівень патріотичних переконань серед респондентів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Готовність студентів-бакалаврів захищати свою державу від ворогів, у %

Респонденти	«Так»	«Скоріше так, ніж ні»	«Скоріше ні, ніж так»	«Ні»
Експериментальна група	48,1	15,4	18,3	18,2
Контрольна група	45,6	19,3	19,2	15,9

Аналіз відповідей респондентів свідчить про те, що рівень патріотичної свідомості в експериментальній групі вищий у порівнянні з іншими групами. Це спостереження підтверджується також під час аналізу відповідей на завдання: «Назвіть відомі Вам фільми, герої яких були патріотами України». Повну відповідь надали 66,7% студентів четвертого курсу, 67,9% студентів третього курсу та лише 35,2% студентів другого курсу, що вказує на помітний розрив у рівні обізнаності між респондентами різних курсів.

На запитання «Чи відчуваєте Ви себе громадянами України?» більшість респондентів відповіли ствердно, що засвідчує загальне усвідомлення своєї громадянської ідентичності серед опитаних студентів (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Відчуття приналежності респондентів до Української держави (у %)

Респонденти	«Так»	«Скоріше так, ніж ні»	«Скоріше ні, ніж так»	«Ні»
Експериментальна група	74,3	19,5	6,2	0
Контрольна група	69,4	26,2	4,4	0

Серед книг, які описують патріотів України та були прочитані студентами за останній рік, вони назвали такі твори, як «Прапорonosці» О. Гончара, «Овід» Ю. Войнич, «Бояриня» Лесі Українки тощо. Аналізуючи відповіді респондентів, можна зробити висновок, що більшість студентів-бакалаврів знайомі переважно з літературою, яка входить до навчальної програми.

Студенти також назвали значну кількість фільмів, герої яких уособлюють ідеї патріотичного служіння народові та державі. Серед згаданих кінострічок були: «Кіборги» (2017), «Додому» (2019), «Роксолана», «Атлантида» (2019), «Зошит війни» (2021).

На запитання «Назвіть п'ять найважливіших, на ваш погляд, подій з історії України» повні відповіді надали 69,7% студентів третього курсу, 36,1% другокурсників та 54,5% четвертокурсників.

Серед найважливіших історичних подій України, на думку респондентів, були названі проголошення Незалежності, прийняття Конституції України, Революція Гідності, російсько-українська війна та незаконна анексія української території росією.

Водночас у респондентів було виявлено дефіцит знань у галузі культури та мистецтва, а також значні прогалини в естетичному вихованні. Так, на запитання «Назвіть п'ять українських письменників» понад 80% усіх опитаних надали повні відповіді, тоді як на завдання «Назвіть п'ять українських художників» лише 30,3% студентів четвертого курсу змогли відповісти

повністю. Серед третьокурсників не виявилось жодного респондента, який би зміг дати повну відповідь.

Щодо запитання про п'ять українських письменників, студенти найчастіше згадували Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Івана Котляревського, Василя Симоненка, Ліну Костенко, Володимира Сосюру та Івана Нечуя-Левицького.

Однак у випадку з українськими художниками більшість студентів змогли назвати лише одного-двох, серед яких найчастіше згадували Тетяну Яблонську, Тараса Шевченка та Катерину Білокур. При цьому 15% респондентів не назвали жодного художника, а частина студентів помилково віднесли до українських митців Івана Айвазовського та Карла Брюллова.

На запитання «Назвіть п'ять українських акторів» лише 50% респондентів змогли дати повну відповідь. Серед названих діячів кіно та театру були Богдан Ступка, Остап Задніпровський, Ольга та Наталія Сумські, Богдан Бенюк і Руслана Писанка.

Особливо слабкими виявилися знання студентів про видатних діячів культури свого регіону, що свідчить про необхідність посилення уваги до місцевої культурної спадщини в процесі навчання.

Юнаки та дівчата, зокрема представники експериментальної групи, досить об'єктивно оцінили внесок українських учених у розвиток світової науки (Вернадський – концепція ноосфери; Корольов – досягнення в ракетобудуванні; Антонов – авіаційна інженерія; Патон – електрозварювання; Амосов – досягнення в хірургії; Сікорський – розробка літальних апаратів). Цікаво, що в контрольній групі половина респондентів дали загальну відповідь (наприклад, "значний внесок"), а 15% взагалі не змогли відповісти.

Важливо зазначити, що всі студенти правильно відповіли на запитання, що стосувались прийняття Конституції України. На запитання: “У якому році була ухвалена Конституція України? Хто її ухвалив?” повну відповідь дали: 69,7% студентів четвертого курсу, 48,5% – третього та 75,7% – другого курсу.

На запитання “Що таке демократія?” чітку відповідь дали: 35,2% студентів третього курсу та 57,6% другого.

Запитання “Як Ви розумієте принцип розподілу влади?” отримало правильні відповіді у таких пропорціях: 60,6% студентів четвертого курсу, 50% – третього, 75,7% – другого курсу.

Низький рівень знань був продемонстрований у відповідях на запитання: “Який державний устрій України сьогодні?”. Лише 6,1% студентів четвертого курсу дали правильну відповідь. Жоден із опитаних студентів другого курсу не відповів правильно, а серед студентів третього курсу правильну відповідь знали 36,4%.

Запитання про емоції, які викликає звучання Гімну України, виявило ставлення респондентів до патріотизму. Так, почуття патріотизму зазначили: 69,1% студентів четвертого курсу, 69,7% – другого, 71,8% – третього. Загалом, майже 75% респондентів третього курсу висловили почуття гордості, радості, хвилювання та любові до України. Водночас 25% зазначили, що не відчують жодних емоцій. У контрольній групі близько 20% респондентів також не відчували емоцій під час звучання Гімну, зокрема 2% висловили негативні почуття, а ще 2% – смуток.

Байдуже ставлення до Гімну України продемонстрували 10,2% студентів другого курсу та 6,1% студентів третього курсу.

Студенти-бакалаври адекватно усвідомлюють значення знань та вчинків у формуванні патріотизму. Вони зараховують до патріотичних дій здобуття знань для забезпечення майбутнього України, заробіток коштів, а також допомогу державі у військовий час.

На запитання “Чи хвилює Вас майбутнє України?” понад 90% респондентів як з експериментальної, так і з контрольної груп відповіли ствердно, що свідчить про високий рівень патріотизму на емоційному та мотиваційному рівні.

Щодо запитання: “Чи пов’язуєте Ви своє майбутнє з Україною?”, результати відповідей відображені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Ставлення студентів-бакалаврів до свого майбутнього в Україні (у %)

Респонденти	«Так»	«Скоріше так, ніж ні»	«Скоріше ні, ніж так»	«Ні»
Експериментальна група	68,5	16,4	4,9	10,2
Контрольна група	65,3	17,7	6,9	10,1

Аналіз показав, що понад 60% опитаних студентів пов'язують своє майбутнє з Україною. Зокрема, цей показник вищий в експериментальній групі (75,6%) порівняно з контрольною (60%).

Про певний рівень патріотичної свідомості, ставлень і переконань студентів бакалаврату спеціальності «Професійна освіта» свідчать відповіді на запитання: “Де, на Вашу думку, Ви зможете найуспішніше реалізувати свої життєві плани?” Половина респондентів (50%) не змогла визначитися, 25% зазначили, що можуть реалізувати себе в Україні, а ще 25% вважають, що це можливо лише за кордоном.

Можливість успішно реалізувати свої життєві плани в Україні підтвердили:

40,5% студентів третього курсу,

28,2% студентів четвертого курсу,

31,2% студентів другого курсу.

Водночас про можливість реалізації своїх життєвих планів за межами України зазначили:

30% студентів третього курсу,

27,3% студентів другого курсу,

15,2% студентів четвертого курсу.

На запитання “Важко сказати” відповіли:

51,5% студентів третього курсу,

54,5% студентів другого курсу,

57,6% студентів четвертого курсу.

Респонденти по-різному тлумачать прояви патріотизму. Для одних це проявляється через конкретні вчинки, для інших – через любов до рідного краю, приналежність до української нації, захист держави або турботу про її інтереси. Однак близько 20% респондентів у контрольній групі не змогли визначити свого розуміння патріотизму.

На основі проведеного теоретичного аналізу та зібраних кількісних даних щодо показників патріотизму серед майбутніх викладачів закладів вищої освіти (зокрема студентів Національного університету біоресурсів і природокористування України), були визначені критерії для оцінки ефективності формування патріотичної свідомості у студентів.

Під “ефективними умовами педагогічного виховання” розуміються фактори, що сприяють розвитку патріотичної свідомості. Це, зокрема, позитивне ставлення до різних видів суспільно корисної, краєзнавчо-пошукової та освітньої діяльності. Також до таких умов належать внутрішні мотиви, пов’язані із самовираженням та самоствердженням. Ці чинники є основою для розвитку когнітивних, етноідентифікаційних, емоційно-мотиваційних і практичних компонентів патріотизму.

Емоційно-мотиваційний компонент патріотизму проявляється у прагненні студентів брати активну участь у різних видах діяльності, зокрема в освітній, краєзнавчо-дослідницькій та практичній роботі, спрямованій на збереження історичної спадщини свого регіону. Ці мотиви формують бажання до самореалізації, взаємодопомоги та прагнення бути корисними суспільству. Розвиток таких мотивів сприяє підвищенню активності студентів-бакалаврів у різних сферах діяльності.

Когнітивний компонент патріотизму включає усвідомлення атрибутів рідної країни, розуміння прав і обов’язків громадянина, віру в розвиток України як демократичної держави та здатність аналізувати соціальні явища.

Етноідентифікаційний аспект патріотизму відображається в глибокому розумінні культури, традицій та особливостей українського етносу, а також у прагненні зберегти ці цінності для майбутніх поколінь.

Практичний компонент патріотизму передбачає розвиток суб'єкт-об'єктних навичок. Це включає вміння проводити краєзнавчі дослідження, творчо перетворювати предмети, а також брати участь у волонтерській та науковій діяльності, спрямованій на збір, систематизацію та збереження історичних артефактів і пам'яті про видатних осіб регіону.

Також важливими є суб'єкт-суб'єктні навички, серед яких – здатність до ефективної взаємодії з іншими людьми, розуміння їх потреб, співпереживання та прояв милосердя.

З огляду на такий підхід, було визначено рівні розвитку патріотизму серед студентів – майбутніх педагогів, з урахуванням показників кожного з перелічених компонентів. Ці критерії дозволили об'єктивно оцінити рівень сформованості патріотичних якостей у студентів як в експериментальних, так і в контрольних групах.

Високий рівень патріотизму проявляється у студентів через стійку мотивацію до участі в навчальній та інших патріотично спрямованих видах діяльності. Вони демонструють здатність до творчого осмислення своєї особистості, суспільства і держави в цілому, а також високу свідомість власної ідентичності з рідним народом. Крім того, студенти активно розвивають творчі здібності, що дозволяють їм долучатися до вивчення історії свого регіону та висловлювати прагнення покращити його майбутнє.

Середній рівень патріотизму характеризується вибірковою мотивацією, яка забезпечує респондентам можливість достатньо добре розуміти взаємозв'язок своїх прав та обов'язків, а також основні атрибути державності. Такі студенти демонструють продуктивний пізнавальний інтерес, хоча їхнє усвідомлення зв'язку з рідним народом залишається вибірковою. Їхні практичні вміння є достатньо розвиненими, щоб брати участь у навчальних і

громадських заходах, спрямованих на зміцнення рідного регіону та усвідомлення свого місця в суспільстві.

Низький рівень патріотизму серед майбутніх педагогів закладів вищої освіти проявляється у випадковій мотивації до участі в різних видах діяльності, що супроводжується обмеженим розумінням законів та основних атрибутів державності. Їхнє усвідомлення зв'язку з культурою, традиціями та звичаями власного народу є ситуативним, а практичні навички залишаються на репродуктивному рівні, обмежуючи їхню активність у різних сферах діяльності.

Після проведення систематичної класифікації запитань з урахуванням їх змісту (розподілу на чотири групи, кожна з яких була спрямована на оцінку окремого компонента патріотизму) та аналізу результатів бесід, оцінки творчих робіт студентів, спостережень, інтерв'ю і використання проєктивних методик, таких як «Я в групі», «Лідер», «Співставлення концепцій “Я” – “Ми”», «Психомалюнок» тощо, були отримані результати дослідження як для експериментальних, так і контрольних груп.

Згідно з використаною методикою, рівні сформованості кожного компонента патріотизму оцінюються наступним чином:

Низький рівень – від 0% до 33% позитивних відповідей.

Середній рівень – від 34% до 66% позитивних відповідей.

Високий рівень – від 67% до 100% позитивних відповідей.

Для пояснення відповідності цих рівнів компонентам патріотизму було складено контекстуальну таблицю (табл. 2.5), яка відображає результати оцінки кожного компонента.

Таблиця 2.5.

Контекстуальна таблиця відповідності рівнів чотирьом компонентам
патріотизму

Компоненти Рівні	<u>Емоційно-</u> мотиваційний	Когнітивний	<u>Етноідентифікаційний</u>	Практичний
Високій	стійка мотивація	творче пізнання	високе усвідомлення	творчі вміння
Середній	вибіркова мотивація	продуктивне пізнання	вибіркове усвідомлення	продуктивні вміння
Низький	ситуативна мотивація	репродуктивне пізнання	ситуативне усвідомлення	репродуктивні вміння

На основі отриманих результатів нашого спостереження можна зробити висновок, що емоційно-мотиваційний, когнітивний, практичний та етноідентифікаційний компоненти патріотизму у студентів експериментальної групи проявляються на середньому рівні. Водночас у контрольній групі результати також свідчать про середній рівень актуалізації цих компонентів, але він є дещо нижчим у порівнянні з експериментальною групою.

Аналізуючи дані, отримані в межах дослідження ціннісно-смыслової сфери сучасної молоді, зокрема шляхом анкетування, спостережень і експертних оцінок 35 студентів спеціальності «Професійна освіта» НУБіП України, можемо дійти висновку, що на рівні відчуттів, емоцій і мотивації більшість респондентів чітко розуміють і відчувають поняття "патріотизм". Вони відзначають свою належність до України та виявляють занепокоєння майбутнім держави.

Однак у когнітивному аспекті, що включає патріотичну свідомість, знання та розуміння, прояви патріотизму є менш вираженими. Наприклад, лише 59% опитаних пов'язують своє майбутнє з Україною. Готовність захищати свою Батьківщину висловили 76% респондентів. Крім того, лише 46% студентів змогли дати вичерпну відповідь на запитання "Які з ваших вчинків можна вважати патріотичними?" Аналогічний показник спостерігався

щодо запитання "Кого зі своїх одногрупників ви вважаєте патріотом?" – також лише 46% надали повну відповідь.

Щодо практичного аспекту патріотизму (переконавання, ставлення та практичний досвід), результати виявилися ще нижчими. Це підтверджується відповідями на запитання: "Кого, на вашу думку, молодь сьогодні має брати за приклад?" Повну відповідь дали лише 61% опитаних. Серед них тільки 10% назвали батьків або близьких, 5% згадали педагогів, патріотів та військових ЗСУ, а 12% зазначили державних діячів і політиків.

Для 26% студентів прикладом для наслідування є співаки, артисти (переважно іноземні) та спортсмени. Ще 17% назвали бізнесменів і блогерів, тоді як 34% не змогли навести жодного прикладу для наслідування.

На запитання: "Які ідеали ви вважаєте найбільш значущими для сучасної молоді? Що є метою у їхньому житті?" 29% респондентів обрали вірність Батьківщині та служіння їй, 26% зазначили гроші та матеріальний комфорт, а 24% вибрали варіант "інше", зокрема адаптацію до умов життя та розваги.

Показником патріотизму стали відповіді на запитання: "Де, на вашу думку, ви можете найкраще реалізувати свої життєві плани?" Лише 35% опитаних вважають, що зможуть реалізувати свої плани в Україні. Близько 25% респондентів бачать своє майбутнє за кордоном, а 50% відповіли: "Важко сказати".

Результати констатувального експерименту засвідчують, що сучасна молодь приділяє недостатньо уваги читанню, зокрема літературі патріотичної тематики. Хоча 77% респондентів зазначили, що читають книги, їхній вибір, як правило, обмежується університетською програмою або повторним читанням одних і тих самих творів. Викликає занепокоєння той факт, що 20% опитаних студентів-бакалаврів взагалі не читають художню літературу.

Подібна тенденція спостерігається й у відповідях на запитання: «Назвіть відомі вам фільми, герої яких були патріотами України». Хоча 77% студентів стверджують, що дивилися такі фільми, аналіз показує, що їхні знання

обмежуються кількома популярними стрічками, такими як «Роксолана» та подібні.

Відповіді респондентів також вказують на значні прогалини у знаннях з історії України та сучасного суспільно-політичного життя. Наприклад, завдання "Назвіть п'ять важливих подій з історії України" отримало повні відповіді лише від 43% студентів.

На запитання «Назвіть п'ять історичних постатей, які стали прикладом патріотизму в Україні» лише 61% респондентів дали повну відповідь. Лише 63% опитаних правильно відповіли на запитання "У якому році була прийнята чинна Конституція України та хто її затвердив?". Щодо питань про сутність демократії та принцип розподілу влади, точні відповіді дали лише 42% і 43% студентів відповідно.

Результати опитування майбутніх педагогів закладів вищої освіти (на прикладі НУБіП України) також свідчать про значні прогалини у сфері знань про культуру та мистецтво, а також про недостатній рівень естетичного виховання. Наприклад, 88% респондентів змогли правильно назвати п'ять українських письменників, але тільки 22% змогли згадати п'ять українських художників, і лише 45% правильно назвали п'ять українських акторів.

Ці дані свідчать про недостатнє формування патріотизму, зокрема в межах вивчення гуманітарних дисциплін у школах та університетах. Це акцентує необхідність вдосконалення методик патріотичного виховання, розширення навчальних матеріалів та посилення уваги до маловідомих творів, наприклад, таких як «Щоденник» О. Довженка, для збагачення освітнього процесу.

Автори сучасних підручників для університетських гуманітарних дисциплін недостатньо враховують значення життєвого шляху та творчих досягнень видатних особистостей, таких як Д. Павличко, А. Малишко та В. Барка. Їхня творчість має значний потенціал для виховання глибоких патріотичних почуттів у студентів.

Незважаючи на те, що в кожному розділі підручників присутній патріотичний компонент, що включає біографії письменників та їхні твори, біографічні матеріали часто перевантажені великою кількістю фактів, деталей та назв. Наприклад, біографія М. Старицького на двох сторінках містить понад 30 імен і більше 40 назв творів. Такий підхід ускладнює формування цілісного уявлення про цього видатного представника української літератури та його патріотичну діяльність.

У підручниках також згадується інформація про Б. Грінченка, однак його творчість не включається до навчальної програми. Було б доцільніше подати цікаву розповідь про цього письменника, яка спонукала б студентів закладів вищої освіти вивчати його творчість за рекомендацією викладачів.

Деякі твори, які мають важливе значення для формування національної свідомості, залишаються поза увагою. Наприклад, у підручниках не згадується вірш І. Франка "Не пора", а "Пролог" до поеми "Мойсей" подається лише поверхово.

Особливий потенціал для патріотичного виховання студентів-бакалаврів має період історії України з 1914 до 2002 року, що вивчається у старших класах школи. Цей період можна розглядати як можливість подивитися на історію України з нової перспективи, вільної від попередніх обмежень. Усвідомлення того, що українцям не вдалося створити національну державу за складних умов початку ХХ століття, підкреслює велич українського народу і вимагає вшанування пам'яті тих, хто віддав життя за незалежність. Найкращою шаною для цих героїв буде виконання обов'язку збереження їхньої спадщини.

Під час вивчення всесвітньої історії важливо акцентувати увагу на аспектах, що стосуються взаємодії українців з іншими народами. Окрім цього, необхідно зосередитися на питаннях розвитку сучасних міжнародних відносин України, ролі української діаспори в історії зарубіжних країн та її впливу на формування зовнішньої політики України. У цьому контексті варто

відзначити підручник, створений Л.М. Бердичевським, Т.В. Ладиченко та Г.Л. Щупаком, який містить корисні матеріали для поглиблення цих тем.

Доцільним є включення до навчальних програм питань, які сприяли б патріотичному вихованню та підкреслювали значення патріотизму для соціального й економічного розвитку держави. Такі підходи, з одного боку, сприятимуть висвітленню історії національно-визвольної боротьби українського народу в різні періоди, ознайомленню з досягненнями українських науковців у різних галузях і їхнім внеском у світову науку, а також популяризації видатних діячів української культури, які збагатили світову культурну спадщину. З іншого боку, це стимулюватиме студентів до роздумів над героїзмом боротьби за незалежність, сприятиме глибшому усвідомленню національної ідентичності, а також допомагатиме розвивати аналітичне мислення, оцінювати історичні події та формувати власне ставлення до них.

Особливу увагу варто приділяти детальному опису історичних постатей. Інформація про таких діячів, як Микола Міхновський, Симон Петлюра, Нестор Махно та Петро Шелест, часто не дозволяє сформувати цілісний образ цих особистостей. Важливо акцентувати увагу на їхній глибокій вірі у суверенітет української державності. Їхні слова могли б звучати так: «Ти переможеш, Великий Народі Мученику, і переможеш, щоб забезпечити мирну побудову держави Україна та щасливу працю для майбутніх поколінь».

Гуманітарні дисципліни в закладах вищої освіти, зокрема в НУБіП України, мають значний потенціал для розвитку когнітивного та етноідентифікаційного компонентів патріотизму у майбутніх педагогів. Ці дисципліни можуть структурувати різноманітні знання студентів, формуючи патріотичну свідомість, етнокультурні уявлення та переконання.

Однак одним із викликів є формування у студентів почуття ідентичності та приналежності до українського народу. У цьому контексті важливим є запровадження додаткових спецкурсів, факультативів і краєзнавчих заходів, спрямованих на збереження та охорону історичних і культурних пам'яток.

Окрім цього, залучення студентів до активного університетського самоврядування може сприяти посиленню їхнього почуття належності до української спільноти та держави.

Зусилля в цих напрямках є складовою частиною подальших досліджень та експериментів, спрямованих на формування патріотизму як одного з ключових компонентів національної ідентичності у майбутніх педагогів на прикладі НУБіП України.

3.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

Результати проведеної експериментальної роботи свідчать про наявність певних змін у формуванні патріотизму як компонента національної ідентичності у майбутніх педагогів закладів вищої освіти. Зокрема, спостерігається зростання їхньої зацікавленості до читання, особливо літератури історико-патріотичного спрямування. Наприклад, на запитання: "Які книги ви прочитали за останній рік, де зображено патріотів України?" у експериментальній групі позитивно відповіли 94,1% студентів, тоді як у контрольній групі таких відповідей було 68,9%. Водночас у студентів експериментальної групи спостерігається ширший вибір художньої літератури, що відповідає їхнім інтересам. Натомість відповіді студентів контрольної групи здебільшого обмежуються творами університетської програми або загальновідомою літературою, що повторюється (ймовірно, під впливом оточення чи рекомендацій).

Це свідчить про те, що майбутні педагоги починають краще усвідомлювати сутність поняття "патріотизм", яке охоплює любов до рідної країни, готовність її захищати, знання державної мови, бажання жити та працювати на благо України, обізнаність щодо територіальних і регіональних особливостей, розуміння поліетнічності суспільства, а також знання напрямків розвитку держави та особливостей її устрою.

Формувальний етап експерименту також продемонстрував зміну у сприйнятті ідеалів сучасної молоді. Серед визначених пріоритетів майбутні педагоги зазначили такі цінності, як соціальний статус, матеріальний добробут, незалежність, індивідуальність, справедливість, доброта, освіта, спорт, здоров'я, підприємливість, влада, комфортне життя з коханою людиною, наполегливість, моральна чесність і працелюбність. Відзначено, що в експериментальній групі особливо виділяються працьовитість, моральна стійкість і наполегливість як важливі риси особистості.

Варто звернути увагу, що близько 49,5% респондентів контрольної групи не змогли визначити для себе чітких ідеалів, що видно з даних у таблиці 2.6. Порівняння відповідей 35 учасників експериментальної та контрольної груп дозволяє зробити такі висновки, подані в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Ідеали сучасної молоді

Ідеали Респонденти	Вірність Україні та служіння їй	Гроші, особисте матеріальне благополуччя	Кінозірки, співаки, артисти, спортсмени	Сімейне благополуччя	Інше	Відсутність ідеалів
Експериментальна група	46,7	21,0	3,0	22,2	5,0	20,1
Контрольна група	15,1	40,3	3,2	5,3	6,0	30,1

Згідно з даними, поданими в таблиці, експериментальна група майбутніх педагогів виявила суттєві зміни у своїх ціннісних орієнтирах. Для 46,7% студентів важливим ідеалом стало служіння Україні, що вони визначають як зразок для наслідування. Водночас значущими для цієї групи залишаються такі цінності, як сімейний добробут, фінансова стабільність та матеріальне забезпечення. Хоча кількість респондентів, які не мають чітких ідеалів, суттєво скоротилася, їхня частка залишається відчутною, становлячи 20,1%. У контрольній групі також відбулися певні зміни в напрямку більш гуманістичних цінностей, але гроші та матеріальний добробут залишаються провідними ідеалами для 40,3% опитаних. Варто зазначити, що майже третина

респондентів у цій групі не визначила для себе конкретних ідеалів, а зростання частки тих, хто вбачає ідеал у служінні Україні, склало лише 15,1%.

Значний вплив на підвищення патріотичної орієнтації ідеалів майбутніх педагогів у експериментальній групі спричинили суспільно корисна краєзнавча діяльність та заходи, спрямовані на збереження культурної спадщини. Це сприяло формуванню ідеалу служіння Україні у 59,7% студентів, що свідчить про глибше усвідомлення ними значущості рідного краю та їхньої відповідальності за його долю. Однак у контексті економічних і соціальних викликів матеріальне благополуччя залишається важливим для 21,0% студентів. Також спостерігається підвищення значущості сімейного добробуту, який є пріоритетом для 22,2% респондентів.

Натомість у контрольній групі перевагу продовжують надавати матеріальному благополуччю та грошам (40,3%), а ідеал служіння Україні відзначили лише 15,1% студентів. Тривожним є факт, що значна частина студентів цієї групи (30,1%) не має чітко визначених ідеалів. Це може бути наслідком соціально-економічних кризових явищ, а також недостатньо ефективної системи формування патріотичної свідомості та досвіду у молоді.

Підсумки експерименту свідчать про те, що майбутні педагоги здатні засвоювати та підтримувати ідеали, пов'язані з відданим служінням Батьківщині (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7.

Взірці для наслідування сучасною молоддю (у %)

Взірці	Батьки, рідні, близькі	Педагог	Державні діячі, політики	Патріот, воїн ЗСУ	Співаки, артисти, спортсмени, блогери	Інші особистості	Відсутність зразка для наслідування
Респонденти							
Експериментальна група	15,5	8,1	31,2	8,2	15,4	5,1	16,5
Контрольна група	9,0	6,1	30,1	7,1	21,3	6,3	20,1

За результатами формувального експерименту спостерігається помітне зростання соціально-патріотичної налаштованості у майбутніх педагогів експериментальної групи, особливо щодо їхньої готовності наслідувати певні взірці. Значною мірою зросла популярність державних діячів і політиків (31,2%), батьків (15,5%), а також патріотів і воїнів Збройних Сил України (8,2%) як прикладів для наслідування. Водночас спостерігається зниження інтересу до таких категорій, як сучасні музиканти, артисти, спортсмени та блогери.

У контрольній групі помітна тенденція до зменшення відповідних показників, хоча значна частина студентів все ще вважає політиків (30,1%), а також музикантів, артистів і спортсменів (21,3%) своїми взірцями. Позитивним моментом є те, що лише 20,1% респондентів цієї групи не мають чітко визначеного взірця для наслідування.

Майбутні педагоги експериментальної групи серед історичних постатей, які вони обирають для наслідування, згадують не лише видатних діячів України, таких як Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Богдан Хмельницький і Володимир Винниченко, а й гетьмана Івана Виговського та конструктора космічних систем Сергія Корольова. Крім того, серед п'яти історичних осіб часто називаються князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

Студенти контрольної групи серед видатних історичних постатей найчастіше згадували Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Михайла Грушевського та Леоніда Брежнєва. Це свідчить про певну відмінність у якісних характеристиках обох груп: студенти експериментальної групи демонструють зростання рівня усвідомленості, тоді як показники контрольної групи залишаються менш динамічними.

Узагальнюючи, слід зазначити, що 90% респондентів експериментальної групи і 75% контрольної відповіли на запитання про п'ять видатних історичних постатей, які є прикладом служіння Україні. Це свідчить про неповноту історичної пам'яті у студентів контрольної групи.

Також важливо наголосити, що майбутні педагоги експериментальної групи стали більш чіткими у виборі орієнтирів для наслідування. Серед названих прикладів фігурують політичні діячі, батьки, вчителі, Президент України, учасники молодіжних рухів, зірки естради, герої кінофільмів та історичні особи. Водночас деякі студенти не згадали ветеранів Другої світової війни серед своїх патріотичних взірців.

Крім того, респонденти експериментальної групи показали краще розуміння структури державного устрою України. Вони усвідомлюють, що живуть у парламентсько-президентській республіці, розпізнають державні символи та розуміють основні принципи демократії. У контрольній групі цей рівень значно нижчий: 20% студентів не змогли дати відповідь на питання, пов'язані з демократією.

Результати експерименту показали, що сучасна молодь здатна до саморефлексії, самооцінки та об'єктивного оцінювання інших. Так, 85% студентів експериментальної групи та 60% контрольної групи відповіли ствердно на питання про наявність серед їхніх знайомих прикладів для наслідування у сфері патріотизму. Водночас, лише незначна кількість студентів обрала ветеранів Другої світової війни як зразки патріотизму. Це може свідчити про деяку байдужість та вказувати на необхідність посилення виховної роботи у цьому напрямку.

Показники орієнтації майбутніх педагогів експериментальної групи на однолітків як приклади патріотичної поведінки значно зросли. Зокрема, 95% респондентів визначили лідерів серед своїх ровесників як тих, хто проявляє наполегливість, цілеспрямованість і досягає значних успіхів у навчанні, мистецтві або спорті. Подібні тенденції спостерігаються і в контрольній групі, однак варто зазначити, що 40% її учасників не змогли визначити жодного лідера серед своїх однолітків.

Важливо відзначити, що після проведення експерименту самооцінка майбутніх педагогів щодо рівня їхнього патріотичного розвитку суттєво покращилася. Значну роль у цьому відіграли проведені психолого-педагогічні

тренінги. Наприклад, на запитання "Які з ваших дій ви вважаєте проявом патріотизму?" 90% респондентів експериментальної групи надали розгорнуті відповіді. Вони зазначили такі приклади, як допомога хворим і літнім людям, підтримка друзів, а також дбайливе ставлення до національної символіки. У контрольній групі цей показник склав лише 60%, що може свідчити про недостатнє усвідомлення студентами свого патріотичного розвитку через обмежені знання з психології юнацького віку.

Експеримент також продемонстрував, що у майбутніх педагогів помітно зміцнилися певні аспекти патріотизму, такі як почуття гідності, гордості, справедливості та відповідальності. Ці якості стали основою для формування громадянської позиції, патріотичної свідомості та національної ідентичності. Поглиблене вивчення рідного краю та знайомство з історичними пам'ятками Києва, столиці України, сприяли більш глибокому розумінню і усвідомленню важливості патріотизму (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8.

Готовність майбутніх педагогів до захисту України, у %

Респонденти	«Так»	«Скоріше так, ніж ні»	«Скоріше ні ніж так»	«Ні»
Експериментальна група	75,1	8,1	9,5	7,3
Контрольна група	60,2	13,4	14,3	12,1

Як свідчать дані таблиці, рівень патріотичної свідомості майбутніх педагогів експериментальної групи значно вищий і становить 75,1%. Це можна пояснити тривалою участю студентів у позааудиторній діяльності, залученням до різноманітних патріотичних заходів, таких як вшанування пам'яті загиблих на війні, волонтерська діяльність, підтримка військовослужбовців, участь у наукових конференціях та написання статей на історичні та військово-патріотичні теми. Важливим аспектом є розвиток дослідницьких, пошукових та практичних навичок, які дозволяють студентам

застосовувати патріотизм на практиці. Натомість, у контрольній групі цей показник становить лише 60,2%.

Подібну тенденцію відображають результати тестування студентів на тему: "Назвіть фільми, герої яких є героями України". У цьому тесті 90% респондентів експериментальної групи та 85% респондентів контрольної групи згадали відомі кінострічки з такими персонажами.

Варто підкреслити, що укріпленню патріотизму, особливо серед студентів експериментальної групи, сприяла узгоджена взаємодія різних соціальних інститутів, зокрема університетського середовища, ЗМІ, громадських організацій та студентських об'єднань. Значну роль у формуванні патріотичних цінностей відіграло застосування сучасних методів, таких як ділові та рольові ігри, психолого-педагогічні тренінги, участь у конкурсах, конференціях, пошуковій діяльності та інших формах предметно-перетворювальної роботи. На прикладі НУБіП України можна бачити, як ці інструменти допомогли інтегрувати патріотизм у національну свідомість майбутніх педагогів.

У результаті цієї роботи у студентів значно посилилися внутрішні мотиви патріотичного спрямування: любов до рідного краю, повага до батьків, викладачів, видатних особистостей країни, а також прагнення до позитивних змін у культурній сфері та навколишньому середовищі. Це сприяло формуванню патріотичних переконань, які проявилися у відчутті належності до Української держави (див. табл. 2.9).

Таблиця 2.9.

Відчуття приналежності майбутніх педагогів до Української держави, у %)

Респонденти	«Так»	«Скоріше так, ніж ні»	«Скоріше ні ніж так»
Експериментальна група	94,3	3,1	2,1
Контрольна група	75,1	21,3	3,1

Як свідчать дані таблиці, в експериментальній групі спостерігається помітна різноманітність відповідей. Ця різноманітність значною мірою зумовлена недостатньою взаємодією в процесі впливу на усвідомлення, емоційно-мотиваційну та практичну складові молоді, а також відсутністю чіткого контролю при діагностиці, корекції та формуванні патріотизму як інтегральної особистісної якості.

У ході роботи над формуванням патріотизму як складової національної ідентичності майбутніх педагогів закладів вищої освіти (на прикладі НУБіП України) відбулися позитивні зміни у ставленні студентів до діячів мистецтва, літератури та місцевих представників науки й культури. Зокрема, респонденти експериментальної групи, окрім загальновідомих українських митців, відзначили також видатних письменників із Волині, Полісся, Поділля. Серед названих імен: Жозеф Конрад, Володимир Короленко, Улас Кармелюк, Петро Сагайдачний, Леся Українка, Борис Тен, Микола Рильський, Володимир Земляк та інші. Крім того, студенти згадали відомих діячів культури, таких як Іван Сльота, Іван Огієнко, Іван Шевченко, Володимир Скуратівський та інші. Натомість респонденти контрольної групи не згадали жодного з цих діячів.

Протягом експерименту майбутні педагоги демонстрували чітке розуміння значення знань і практичних дій у своєму патріотичному розвитку. Вони відзначали важливість допомоги людям, які цього потребують, включно з літніми людьми та ветеранами. Студенти також висловлювали розуміння патріотизму як відповідальності за використання набутих знань для розвитку України, розглядали можливості роботи за кордоном із подальшою підтримкою своєї школи й громади.

На запитання: "Чи турбує вас майбутнє України?" понад 92% респондентів як експериментальної, так і контрольної групи відповіли ствердно, що свідчить про високий рівень патріотизму, зокрема на емоційному рівні.

Щодо питання: "Чи пов'яжете ви своє майбутнє з Україною?", результати можна знайти в таблиці 2.10, яка ілюструє важливі аспекти цієї тенденції.

Таблиця 2.10.

Ставлення майбутніх педагогів до свого майбутнього в Україні (у %)

Респонденти	«Так»	«Скоріше так, ніж ні»	«Скоріше ні ніж так»	«Ні»
Експериментальна група	90,1	7,2	1,6	1,1
Контрольна група	70,3	15,1	6,1	8,5

Отже, згідно з проведеним аналізом, понад 90,1% респондентів з експериментальної групи та 70,3% респондентів із контрольної групи заявили, що пов'язують своє майбутнє з Україною. Цей показник є значно вищим в експериментальній групі, що свідчить про успішність впроваджених заходів.

Результати формувального експерименту також продемонстрували суттєве зростання мотивації майбутніх педагогів. Залучення до різноманітних видів діяльності — пізнавальної, предметно-перетворювальної, громадської, суспільно корисної, краєзнавчо-пошукової та волонтерської — сприяло формуванню чіткіших особистісних та соціально значущих мотивів. Під час проведення інтерв'ю та анкетування більшість студентів експериментальної групи висловили позитивне сприйняття майбутнього, а також віру у демократичні перетворення в суспільстві, економічний та культурний розвиток країни.

При цьому 95% респондентів експериментальної групи відзначили впевненість у своїй здатності до самореалізації. Таким чином, мотиви самоствердження та самовираження чітко виступають домінантними і формують основу їх патріотичних переконань. Для респондентів контрольної групи ці мотиви спостерігаються у 75% опитаних, що підтверджує перевагу експериментального підходу над традиційними методами виховання.

Загальний аналіз результатів дослідження, отриманих у експериментальній та контрольній групах після проведення формувального експерименту, відображений на рисунку 2.2. Він демонструє середні показники трьох рівнів

актуалізації кожного з чотирьох компонентів патріотизму, що дозволяє оцінити ефективність реалізованої системи роботи.

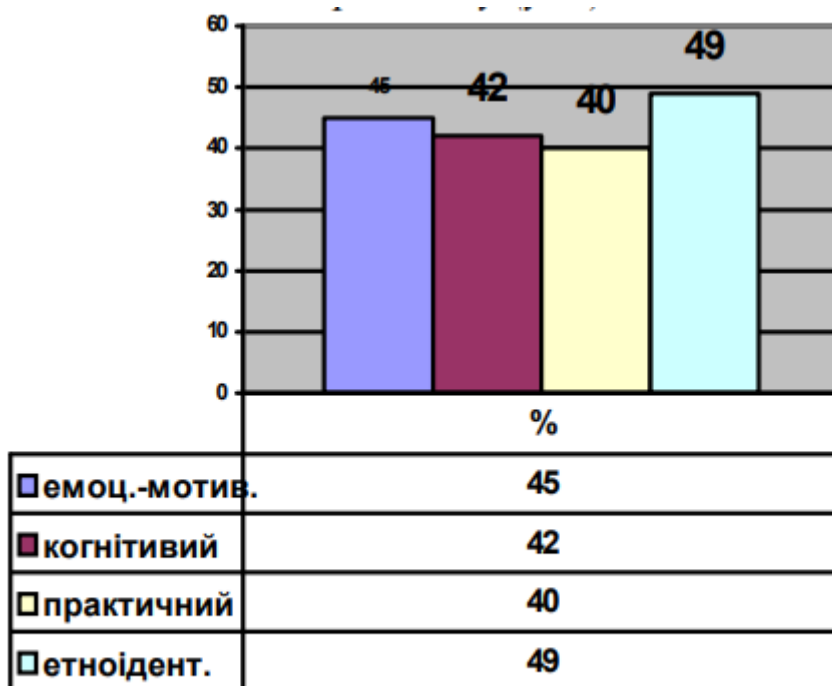

Рисунок 2.2. Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму майбутніх педагогів у експериментальній групі до формуючого експерименту, у %

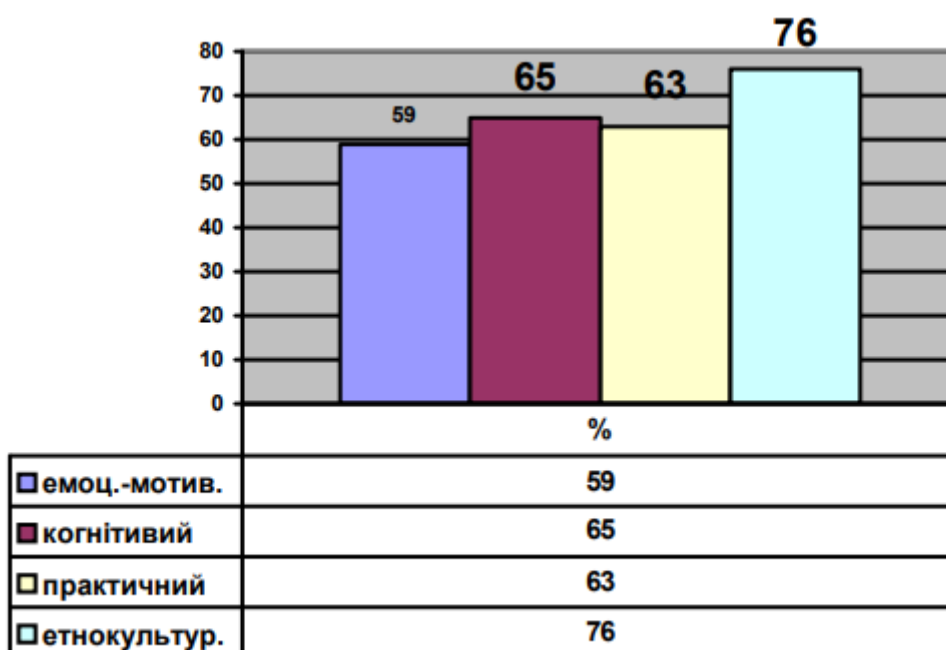

Рисунок 2.3. Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму майбутніх педагогів у експериментальній групі після формувального експерименту, у %

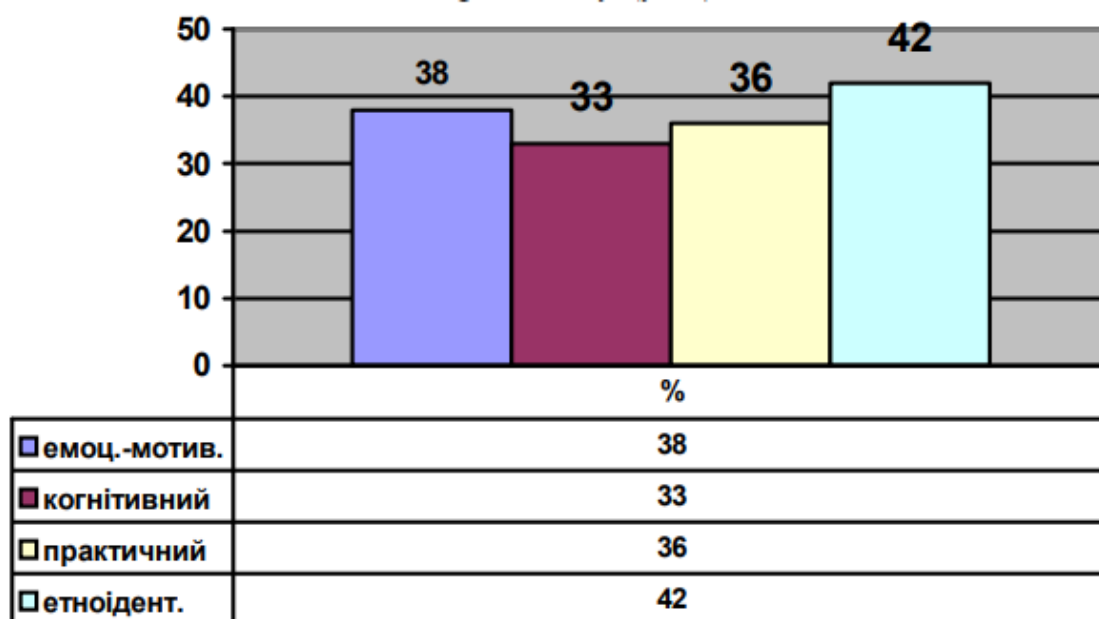

Рисунок 2.4. Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму старшокласників у контрольній групі до формуючого експерименту (у %)

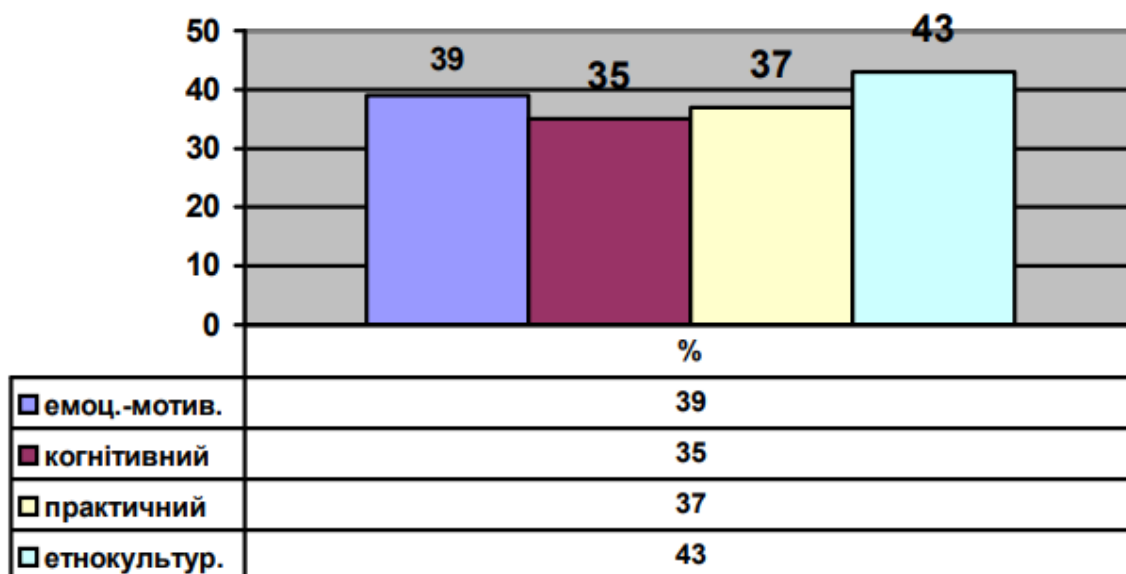

Рисунок 2.5. Середні показники рівнів актуалізації компонентів патріотизму майбутніх педагогів у контрольній групі після завершення формувального етапу експерименту, у %

Отже, результати експерименту свідчать про значне підвищення емоційно-мотиваційної складової патріотизму серед учасників експериментальної групи, що дозволило досягти середнього рівня її актуалізації. Когнітивний, практичний та етноідентифікаційний компоненти також демонструють суттєве зростання, досягнувши високого рівня актуалізації.

У контрольній групі спостерігається зростання всіх компонентів патріотизму — емоційно-мотиваційного, когнітивного та практичного, однак ці зміни є менш вираженими, що зумовило їхній загальний перехід на середній рівень актуалізації.

Динаміка змін середніх рівнів актуалізації компонентів патріотизму в експериментальних і контрольних групах була візуалізована та представлена на рисунку 2.6.

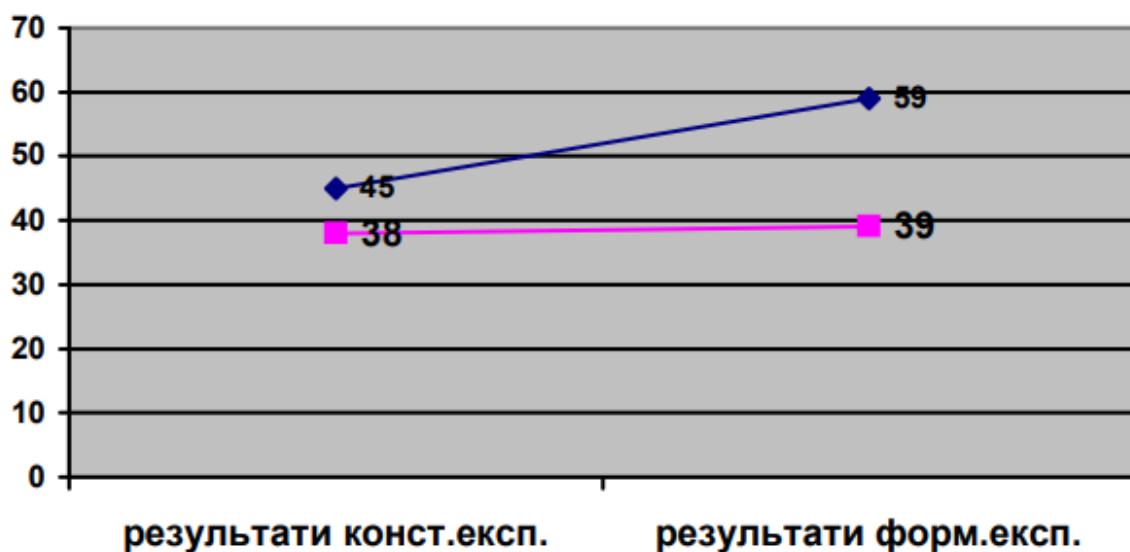

Рисунок 2.6. Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації емоційно-мотиваційного компонента патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах, у %

Нами відстежено, що динаміка зростання емоційно-мотиваційного компонента у експериментальній групі засвідчує позитивні зміни, коли середній рівень актуалізації цього компонента (до формуючого експерименту) виявляє зростання до межі високого після формуючого експерименту. У контрольній групі цього позитивного зрушення не спостерігається (рис. 2.7).

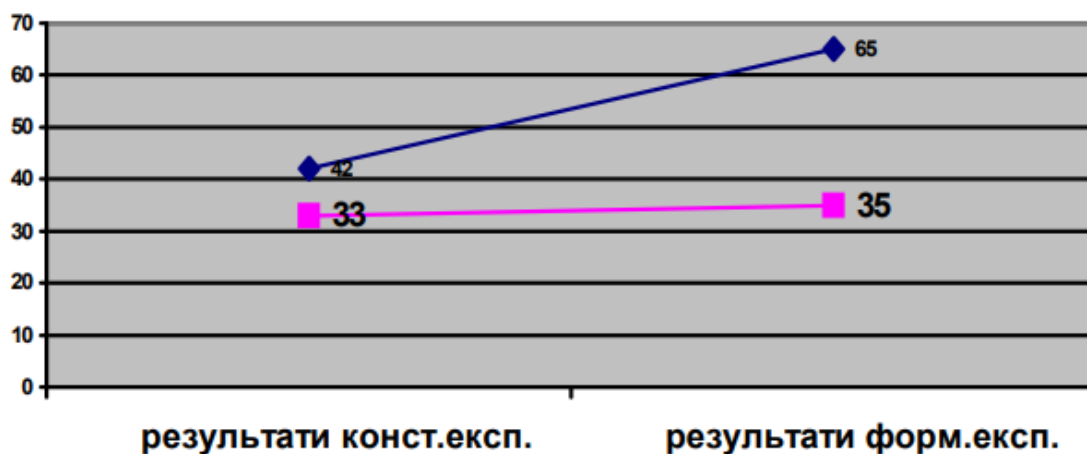

Рисунок 2.7. Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації когнітивного компонента патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах, у %

Нами відстежено, що динаміка зростання когнітивного компонента у експериментальній групі засвідчує позитивні зміни, коли середній рівень актуалізації цього компонента (до формуючого експерименту) виявляє зростання до високого після формуючого експерименту. У контрольній групі цього позитивного зрушення не спостерігається.

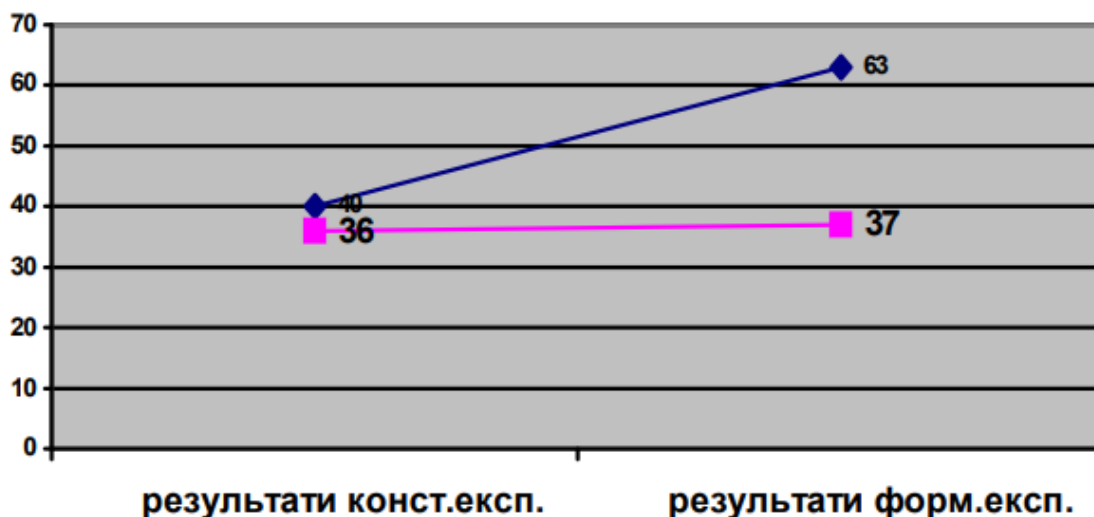

Рисунок 2.8. Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації практичного компонента патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах, у %

Динаміка змін практичного компонента в експериментальній групі демонструє позитивну тенденцію: середній рівень його актуалізації, зафіксований до проведення формувального експерименту, підвищується до високого після його завершення. У контрольній групі подібного позитивного зрушення не виявлено.

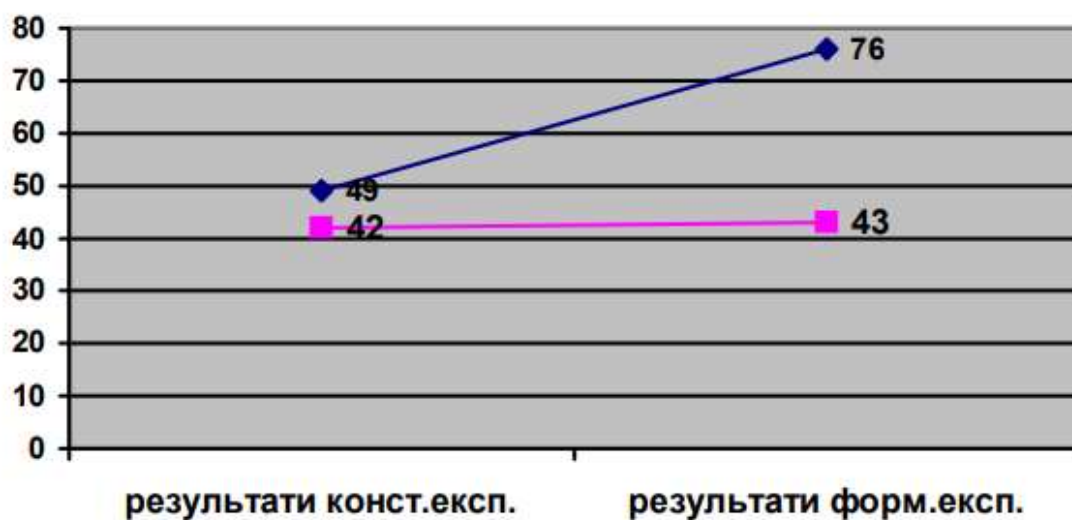

Рисунок 2.9. Порівняльна динаміка зростання середніх рівнів актуалізації етноідентифікаційного компонента патріотизму в експериментальній (верхня лінія) та контрольній (нижня лінія) групах, у %

Аналіз результатів формувального експерименту показує позитивні зміни в етноідентифікаційному компоненті патріотизму в експериментальній групі. Після проведення експерименту середній рівень актуалізації цього компонента значно зріс, досягнувши високих показників. У контрольній групі подібних змін зафіксовано не було.

Покращення етноідентифікаційного компонента патріотизму в експериментальній групі стало можливим завдяки систематичній моральній мотивації, спрямованій на майбутніх педагогів. На жаль, у контрольній групі такі чинники не враховувалися у достатній мірі, що позначилося на значно нижчих результатах серед учасників. З урахуванням критеріїв патріотизму майбутніх педагогів і проведеного кількісного аналізу було розроблено програму, спрямовану на підвищення рівня патріотизму.

Динаміка розвитку патріотизму як компоненту національної ідентичності у майбутніх педагогів закладів вищої освіти (на прикладі НУБіП України)

Рівні розвитку патріотизму	<u>Констатувальний експеримент, у %</u>		Підсумковий експеримент, у %	
	К	Е	К	Е
Високий	10	25	10	35
Середній	35	40	40	50
Низький	55	35	50	15

Як свідчать дані таблиці, зростання почуття патріотизму як інтегративної особистісної якості спостерігається в обох групах. Однак у контрольній групі ця динаміка є незначною, оскільки учасники залучалися переважно до загальної діяльності. Натомість в експериментальній групі зростання показників патріотизму виявилось більш вираженим завдяки впровадженню спеціально розробленої системи виховних засобів. Вона забезпечила майбутнім педагогам можливість активно брати участь у різних видах діяльності з урахуванням їхніх інтересів та індивідуально-психологічних особливостей.

На етапі констатуючого експерименту було визначено рівень сформованості когнітивного, етноідентифікаційного, практичного та емоційно-мотиваційного компонентів патріотизму, які відображають розуміння поняття "патріотизм" та його ключові характеристики. Початкові показники в обох групах були майже однаковими, з відмінністю у межах 10–15%. При цьому когнітивний компонент мав подібні результати в обох групах, що свідчить про базове розуміння сутності патріотизму.

Практичний і емоційно-мотиваційний компоненти були менш розвиненими, особливо в контрольній групі. В експериментальній групі вдалося значно покращити всі компоненти патріотизму завдяки системному використанню спеціальних форм і методів виховання. У контрольній групі, де

застосовувалися традиційні освітні підходи, зростання показників хоч і спостерігалось, але мало слабку динаміку та варіювалося у межах 10–15%. Це можна пояснити відсутністю спеціальних психолого-педагогічних умов і недостатньою увагою до особистісно-сутнісних факторів у процесі підготовки майбутніх педагогів.

Загалом, в експериментальній групі було виявлено чіткий зв'язок між активною участю студентів у різних видах діяльності та формуванням їхнього усвідомлення важливості патріотичних цінностей для себе, свого оточення та суспільства загалом.

Висновок до розділу 3

Констатувальний етап експерименту дозволив визначити рівень розвитку різних компонентів патріотизму, які відображають суть поняття "патріотизм". Водночас, це поняття виявилось не повністю узгодженим із реальними практиками, що реалізуються в освітньому процесі.

Аналіз результатів показав, що показники когнітивного компонента патріотизму були схожими в експериментальній і контрольній групах на етапі констатувальної перевірки, що свідчить про базове розуміння студентами сутності патріотизму. Однак рівні розвитку практичного та емоційно-мотиваційного компонентів в обох групах виявилися значно нижчими, що свідчить про домінування інформаційного підходу в освітньому процесі вищих навчальних закладів.

У формуючому експерименті для учасників експериментальної групи застосовувалися різноманітні методи і форми розвитку патріотизму, серед яких факультативні заняття, психолого-педагогічні тренінги, участь у суспільно-корисній (волонтерській) діяльності, а також активності, спрямовані на збереження культурної спадщини. Внаслідок цих заходів рівень усіх компонентів патріотизму в експериментальній групі значно зріс, що

підтверджує ефективність обраних методик і підходів у формуванні патріотичних якостей.

У контрольній групі, де застосовувалася традиційна система освіти, також відзначалася певна тенденція до зростання показників, проте цей процес мав нерівномірний і повільний характер, а приріст показників залишався в межах 10–15%. Це можна пояснити відсутністю спеціально створених психолого-педагогічних умов, необхідних для ефективного формування патріотичних якостей.

Узагальнюючи результати констатувального та формуючого етапів експерименту, можна зробити висновок, що активна участь майбутніх педагогів у різних видах діяльності прямо пов'язана з розвитком їхніх патріотичних переконань. Емоційна залученість, гордість за свій народ, співпереживання та емпатія відіграють важливу роль у процесі формування патріотичних якостей студентів. Цей розвиток стає можливим завдяки механізмам рефлексії та інтеріоризації.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на формування патріотичних почуттів і проявів у майбутніх педагогів закладів вищої освіти, а також на розробку технологій виховання патріотизму із застосуванням студентоцентричного підходу.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретичного обґрунтування сутності та структури патріотизму як складової національної ідентичності у майбутніх педагогів закладів вищої освіти (зокрема, на прикладі НУБіП України), а також результатів констатувального та формального експериментів, було зроблено наступні висновки.

Поняття "патріотизм" відображає ідею зв'язку особистості з її народом і державою. В історичному контексті філософія патріотизму асоціювалася з боротьбою за територіальну цілісність і захист своєї землі. Видатні мислителі, такі як Я. Коменський та К. Ушинський, трактували патріотизм як любов до рідного краю, національної культури і прагнення до діяльності, спрямованої на самореалізацію та благо держави.

У гуманітарних науках патріотизм розвивається як здатність особистості ідентифікувати себе з певним народом і державою, а також як прагнення до самоствердження через суспільну діяльність. В. Даль запропонував два аспекти патріотизму: один, орієнтований на націю, а інший – на державу.

Аналіз історико-педагогічних і гуманітарних підходів до патріотизму дозволив застосувати його структуру в майбутніх педагогічних закладах вищої освіти, яка включає когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний і практичний компоненти. Усі ці компоненти взаємопов'язані та разом сприяють формуванню патріотизму як складової національної ідентичності.

Констатуючий етап експерименту дозволяє оцінити рівень сформованості компонентів патріотизму у студентів. Було показано, що хоча поняття "патріотизм" є зрозумілим для студентів, його реалізація в практичній діяльності часто не відповідає теоретичним знанням, отриманим у процесі навчання.

Показники когнітивного компонента в експериментальній та контрольній групах на етапі констатуючого експерименту були подібними, що

показали про загальне розуміння молоді сутності патріотизму. Однак рівень розвитку практичного та емоційно-мотиваційного компонентів виявився значно нижчим, що вказує на домінування інформаційного аспекту в освітньому процесі.

Під час формувального експерименту в експериментальній групі застосовувалися різноманітні методи та форми розвитку патріотизму, серед яких: факультативні заняття, психолого-педагогічні тренінги, суспільно-корисна (волонтерська) діяльність і робота зі збереженням культурної спадщини. Результати цього етапу показали суттєве зростання всіх компонентів патріотизму, що успішно про ефективність впровадження методів.

У контрольній групі, де використовувалася традиційна система навчання, показники теж дещо зросли, однак зростання було нерівномірним і склало лише 10–15%. Це пояснюється відсутністю спеціальних психолого-педагогічних умов для формування патріотизму.

Узагальнення отриманих результатів змагань, що активну участь студентів у різних видах діяльності прямо корелює з розвитком їх патріотичних переконань. Емоційна складова, зокрема співчуття до долі свого народу, гордість за державу та здатність до емпатії, створює ключову роль у формуванні патріотичних цінностей. Ці процеси активізуються за допомогою механізмів рефлексії та інтеріоризації.

Подальші дослідження вимагають уваги до аспектів формування патріотичних почуттів і проявів у майбутніх педагогів, а також розробки технологій, які базуються на студентоцентричному підході та сприяють ефективному впровадженню патріотичного виховання в освітній процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева А. д. Формування особистості старшокласника. – К., 1998. – 169 с.
2. Антонєць М. я. Проблеми формування національної свідомості. // Рідна школа. – 1991. – № 2. – С. 5–9.
3. Б. Грінченко, М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський. – К.: МАМ, Укр. Ін-т укр. археограф., 1994. – 286 с.
4. Балл Г. О. Аналіз сутності особистісної свободи у контексті гуманізації освіти і виховання. // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти: Зб. наук. праць / Ред. кол. І. А. Зязюн та ін. – Львів: Світ, 1999. – Вип. 4. – С. 33–42.
5. Башмет М. Зміцнення всіх компонентів національної свідомості у молоді – пріоритетний напрям державотворчої політики України. // Державність. – 1994. – № 1–2. – С. 50–53.
6. Бєх І. д. Особистично зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
7. Бєх І. д. Духовні цінності в розвитку особистості. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 130–137.
8. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи. – К.: ІЗМН, 1997. – 192 с.
9. Богуш А. М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання. // наук. вісн. Півд. укр. пед-ту. – Вип. 4. – С. 35–40.
10. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації. – К.: ІЗМН, 1996. – 232 с.
11. Болотіна В. ю. Моральне виховання старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури у загальноосвітній школі: Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 2001. – 17 с.

- 12.Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. – К., 1993. – 24 с.
- 13.Васянович Г. п. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект). – Львів, 1997. – 163 с.
- 14.Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 192 с.
- 15.Ващенко Г. Психологічні властивості українців і причини наших невдач. // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 12–20.
- 16.Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В. Т. Булес. – К.: Ірпінь, 2001. – 1440 с.
- 17.Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах: Матеріали наук.-практ. конф. / Відп. ред. І. д. Бех. – К., 1999. – 127 с.
- 18.Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання. // Концепція демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – С. 78–122.
- 19.Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. – Львів, 1996. – 238 с.
- 20.Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. 2. – К.: Оберіг, 1991. – 96 с.
- 21.Галузинський В. М., Євтух М. Б. Основи педагогіки і психології вищої школи в Україні. – К., 1995. – 168 с.
- 22.Гнатюк В., Черниш П. Виховний ідеал – бути патріотом. // Початкова школа. – 1998. – № 3. – С. 36–40.
- 23.Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави. // Рідна школа. – 2001. – № 2. – С. 9–14.
- 24.Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. – К.: АПН України, 1995. – 45 с.
- 25.Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.

- 26.Грінченко Б. Словник української мови. – В 4 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 3. – С. 102.
- 27.Гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах: Посібник для вчителів зони підвищеного радіаційного контролю / За ред. Г. О. Балла. – К., 1998. – 145 с.
- 28.Гуменюк Г. М. Формування національної свідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: Автореф. дис. канд. пед. наук (13.00.07 – теорія і методика виховання). – Тернопіль: ТДУ, 2000. – 21 с.
- 29.Декларація прав дитини. // Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів). – Ч. 1. – К.: Столиця, 1998. – С. 17–19.
- 30.Державна національна програма “Освіта” (Україна, ХХІ ст.). – К.: МО, 1993. – 121 с.
- 31.Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
- 32.Закон України Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні (від 5 лютого 1993 р.) // Закони України. – Т. 5. – К., 1996.
- 33.Закон України Про загальну середню освіту. // Освіта України. – 1999. – № 1. – 25–23 червня.
- 34.Закон України Про освіту. // Освіта. – 1996. – 21 серпня.
- 35.Захаренко О. А. Поспішаймо робити добро... – Черкаси: ОІПОПІ, 1997. – 28 с.
- 36.Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
- 37.Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії. – К., 1997. – 302 с.
- 38.Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К.: Наука, 2000. – 308 с.
- 39.Ігнатенко П. Р. Національна система виховання. Спроба концепції. // Рад. школа. – 1991. – № 7. – С. 47–52.

40. Каюков В. І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: Дис... канд. пед. наук (13.00.01). – Івано-Франківськ, 1996. – 182 с.
41. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України. // Рад. школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.
42. Коберник О. М. Навчально-виховний процес у сільській школі: сутність, проектування, організація. – К.: Знання, 1998. – 274 с.
43. Кобзар Б. С., Постовойтов Є. П., Дробот Л. С. Виховання патріотизму і формування культури міжнаціональних відносин учнів у школах-інтернатів: Методичні рекомендації. – К.: Інститут проблем виховання АПН України, 1998. – 56 с.
44. Коваленко В. О. Педагогічні ідеї Дж. Дьюї та їх вплив на педагогічну теорію й практику в Україні (20-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук (13.00.01). – К., 1998. – 18 с.
45. Коваль В. О. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи: Дис... канд. пед. наук (13.00.02). – К.: Інститут педагогіки АПН України, 1999. – 191 с.
46. Коляда О. я. Виховуємо патріотів-інтернаціоналістів. – К.: Радянська школа, 1978. – 94 с.
47. Конвенція про права дитини. // Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів). – Ч. 1. – К.: Столиця, 1998. – С. 19–36.
48. Кондрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині О. Сухомлинського: Дис... канд. пед. наук (13.00.01). – К.: Інститут педагогіки АПН України, 1998. – 218 с.
49. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції. – К.: Школяр, 1997. – 148 с.
50. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти. // Інф. збірник МО України. – 1996. – № 13.

51. Концепція виховання особистості в умовах розвитку української державності. // Інф. збірник МО України. – 1996. – № 14.
52. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. // Педагогічна газета. – 2000. – № 6 (72). – Червень. – 6 с.
53. Концепція громадянського виховання особистості в умовах української державності (проект). // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 3–5.
54. Концепція національного виховання. // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18–25.
55. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. / Під ред. Л. Н. Прокопенко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
56. Кремень В. Г., та ін. Україна: альтернатива поступу: критика історичного досвіду. – К.: АРК-Україна, 1996. – 793 с.
57. Кремень В. Г. Формування особистості в умовах української державності. // Педагогічна газета. – 1999. – № 12. – С. 1–2.
58. Лариченко Н. В. Педагогіка соціалізації: Європейські абрис. – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 443 с.
59. Левківський М. В. Народні трудові традиції як фактор виховання підростаючої особистості. – Житомир, 1993. – 60 с.
60. Левківський М. В. Формування відповідного ставлення до праці в школярів. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 226 с.
61. Літературознавчий словник-довідник / Р. Г. Гром'як, Ю. Л. Ковалів та ін. – К.: ВЦ Академія, 1997. – 752 с.
62. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей. // Твори в 7 т. – Т. 4. – К.: Рад. шк., 1954. – 396 с.
63. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу. // Твори в 7 т. – Т. 5. – К.: Рад. шк., 1954. – 382 с.
64. Макаренко А. С. Твори в 7-ми т. – Т. 7. – К., 1953. – С. 299–300.
65. Мала енциклопедія державознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

66. Мартинюк І. В. Національне виховання: Теорія і методологія: Метод. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.
67. Мартинюк І. В. Національне виховання: Теорія і методологія. – К., 1995. – 234 с.
68. Мовчан Р. В. Українська література. – Ірпінь: ВТФ "Перун", 1999. – 496 с.
69. Москалець В. п. Психологічне обґрунтування національної школи. // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 31.
70. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К., 2001. – 20 с.
71. Неперервна професійна освіта: Проблеми, пошуки, перспективи: Монографія. / За ред. І. А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636 с.
72. Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 3. – С. 223.
73. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – К.: Обереги, 1994. – 72 с.
74. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
75. Оржеховська В. М., Бойко В. д. Патріотичне виховання дітей дошкільного віку. – К.: Рад. школа, 1978. – 94 с.
76. Павленко М. С. Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалі творчості Павла Тичини: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2001. – 20 с.
77. Петронговський Р. Р. Структура патріотизму старшокласників. // Вісник Житомирського педуніверситету. – 2002. – № 9. – С. 165–167.
78. Петронговський Р. Р. Орієнтовний план, програма та методичні рекомендації для факультету “Відомі культурні пам’ятки та діячі культури і науки Житомирщини”. – Житомир: Полісся, 2002. – 19 с.
79. Петронговський Р. Р., Якушно І. І. Орієнтовна програма та методичні рекомендації для факультету “Національно-патріотичне виховання

- старшокласників засобами народознавства”. – Житомир: Полісся, 2002. – 19 с.
- 80.Петронговський Р. Р., Якушно І. І. Українське народознавство: Навч.-метод. посібник. – Житомир: Полісся, 2002. – 136 с.
- 81.Підласий І. Реалії сучасного українського виховання. // Рідна школа. – 1994. – № 12. – С. 3–5.
- 82.Підласий І. п. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів. – К.: Україна, 1998. – 343 с.
- 83.Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
- 84.Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 1998. – 368 с.
- 85.Поніманська Т. І. Основи дошкільної педагогіки. – К., 1998. – 446 с.
- 86.Попович М. В. Національна культура і культура нації. – К., 1991. – 64 с.
- 87.Постанова Верховної Ради України “Сім кроків виходу освіти з кризи” (проект). (№ 8342, від 04.12.2001).
- 88.Репа Н. О., Слюсаренко В. Г. Виховання духовного світу школярів. – К., 1995. – 252 с.
- 89.Русова С. Вибрані педагогічні твори у 2-х т. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.; Кн. 2. – 320 с.
- 90.Сверстюк Є. Блудні сини України. – К., 1993. – 256 с.
- 91.Скорульський Р. п. Національне виховання учнів засобами українського народознавства. – Івано-Франківськ, 1995. – 29 с.
- 92.Становська Т. В. Формування професійної спрямованості старшокласників на професійну сферу управлінської діяльності: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2001. – 17 с.
- 93.Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 227 с.
- 94.Сухомлинська О. Ідея громадянськості і школа в Україні. // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.

95. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41–45.
96. Сухомлинський В. О. Педагогічні статті. // Вибр. тв. в 5-ти т. – Т. 5. – К.: Рад. шк., 1977.
97. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. // Вибр. тв. в 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 209–354.
98. Сухомлинський В. О. Пависька середня школа. // Вибр. тв. в 5-ти т. – Т. 4. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 7–390.
99. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. // Вибр. тв. в 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 3–283.
100. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. // Вибр. тв. в 5-ти т. – Т. 2. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 149–418.
101. Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. / В.В. / Редкол.: А. В. Кудрицький та ін. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 2. – 736 с.
102. Універсальний словник-енциклопедія. / Гол. ред. Ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: Ірина, 1999. – 1551 с.
103. Ушинський К. д. Людина як предмет виховання. // Вибрані педагогічні твори в 2т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 192–471.
104. Ушинський К. д. Про народність у громадському вихованні. // Вибрані педагогічні твори в 2т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 43–103.
105. Філософія: Навч. посібник. / За ред. С. п. Щерби. – Житомир: Льонок, 2000. – 416 с.
106. Філософія: Навчальний посібник. / І. ф. Надольний, В. п. Андрущенко та ін.; За ред. І. ф. Надольного. – К.: Вікар, 1999. – 624 с.
107. Філософський словник. / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 796 с.
108. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Академія, 2000. – 544 с.

109. Хропко П. Українська література: Підручник для 10 класу середніх шкіл, ліцеїв, гімназій та коледжів. – К.: Освіта, 1998. – 528 с.
110. Цвелих Т. І. Методика морального виховання дітей молодшого і середнього шкільного віку. – К., 1974. – 144 с.
111. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: АПН України, Центр інформ. та док. раді Європи в Україні, 1997. – 224 с.
112. Човалюк Л. М. Патріотичне виховання старшокласників шкіл-інтернатів. // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах. Кн. 1. – К.: Пед. думка, 2000. – С. 318–323.
113. Чорна К. І. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників. // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 125–132.
114. Школа – Родина: Педагогічний експеримент гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира. – Житомир, 2002. – 20 с.
115. Ящук І. п. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2001. – 21 с.
116. Абауд Ф. Е. Розвиток етнічної самоідентифікації та установок. // Етнічна соціалізація дітей: плюралізм і розвиток. – Ньюбері Парк, 1987. – С. 32–55.
117. Bananji MR, Prentice DA The Self in Social Context. // Річний огляд психології. – 1994. – Вип. 45. – С. 297–332.
118. Марсія Дж. Ідентичність у підлітковому віці. // Довідник з психології підлітка. – NY, 1980. – С. 159–187.
119. Фінні Дж. С. Етнічна ідентичність у підлітків і дорослих: огляд досліджень. // Психологічний вісник. – 1990. – Вип. 108. – С. 499–514.